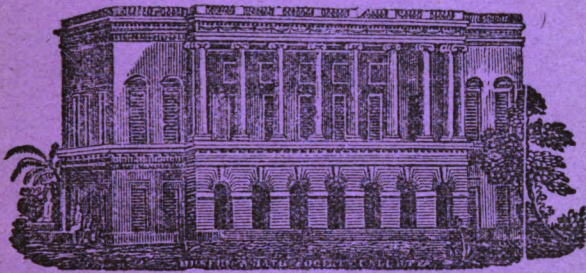

BIBLIOTHECA INDICA :
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 844.

तत्त्वचिन्तामणिः ।

TATTVA-CHINTĀMANI.

EDITED BY
PANDIT KĀMAKHYA-NĀTH TARKA-VĀGĪSA
VOLUME IV. FASCICULUS I.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1894.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. KEGAN PAUL, TRENCH,
TRÜBNER & CO., LD.

PATERNOSTER HOUSE, CHARING CROSS ROAD, LONDON, W. C., AND
MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Rs. 1	8
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 2-14 @ /6/ each	...	4	14
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Aṇu Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-2	...	0	12
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1	...	0	6
Ashtasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Āsvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-4; Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/	...	6	0
*Bhāmati, (Text) Fasc. 2-8 @ /6/ each	...	2	10
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	...	0	12
Brihaddevata (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Brihadharma Purāna, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Brihataranyaka Upanishad (English) Fasc. 2-3 @ /6/ each	...	0	12
Chaitandya-Chandrodaya Nāṭaka, (Text) Fasc. 2-3 @ /6/ each	...	0	12
*Chaturvarga Chintamani (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	19	8
*Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. 2	...	0	6
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. 2-3 @ /6/ each	...	0	12
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	8
Kūrma Purana, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. 3-6 @ /6/ each	...	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	...	4	2
Manutikā Sangraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
*Mārkaṇḍeya Purāna, (Text) Fasc. 4-7 @ /6/ each	...	1	8
Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 3-19 @ /6/ each	...	6	6
Nārada Smṛiti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	1	2
Nyayavārtika, (Text) Fasc. 1-2	...	0	12
*Nirukta, (Text) Vol. I, Fasc. 4-6; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	8	10
*Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. 2-5 @ /6/ each	...	1	8
Nyayabindutika, (Text)	...	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	3	0
Parīśiṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each...	...	1	14

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.—No. 844.
THE TATTVA-CHINTĀMAṆI

BY
GANGESĀ UPĀDHYĀYA.

PART III.
UPAMAṆA KHAṆḌA
WITH THE COMMENTARY OF
KRIṢṆAKĀNTA VIDYĀVĀGIṢA

EDITED BY
PAṆḌIT KĀMAKHYĀ NĀTHA TARKA-VĀGIṢA,
Professor, Sanskrit College, Calcutta.

CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1897.

तत्त्वचिन्तामणौ
उपमानखण्डं ।

श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचितं ।

श्रीकृष्णकान्तविद्यावागीशविरचितदीपन्याख्यटीकासहितं ।

आशियाटीक-सोसाइटी-समाजानुमत्या

संस्कृतविद्यालयाध्यापक-

श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीशेन

परिशोधितं ।

कलिकाताराजधान्यां

वापत्तिस्त मिशनयन्त्रे मुद्रितं ।

शकाब्दाः १८१६ । ई० १८६४ ।

ॐ गणेशाय नमः ।

तत्त्वचिन्तामणौ ।

उपमानाख्यतृतीयखण्डं ।

अथोपमानं निरूप्यते,^(१) तत्र सादृश्यप्रमाकरण-

उपमानाख्यतृतीयखण्डदीपनी ।

श्रीकृष्णचरणाभोजद्वन्द्वं स्वान्ते निधापयन् ।

तनोति श्रीकृष्णकान्तस्तृतीयमणिदीपनीं ॥

तृतीयचिन्तामणिदीपनी स्वयं

निहन्तु विद्यङ्गसंग्रयात्मकं ।

तमिस्रमेषा निविडं हृदिस्था

यथा दिनेशो वह्निरन्धकारं^(२) ॥

(१) मथुरानाथप्रणीताया उपमानखण्डव्याख्याया दुर्लभत्वात् व्याख्यासह-
कारं विना चिन्तामणियग्रथस्य दुर्बोधत्वाच्च जगदीशसर्वस्वशब्दशक्ति-
प्रकाशिकाव्याख्याकृतकृष्णकान्तमद्वैत्यप्रणीतव्याख्याया सहितमुपमा-
नाख्यतृतीयखण्डं प्रकाशितमिति ।

(२) यथा तृतीयचिन्तामणिदीपनी हृदिस्था सती विद्यङ्गसंग्रयात्मकं
निविडं गाढं तमिस्रं अन्धकारं वह्निरन्धकारं दिनेश इव निहन्तु
विनाशयतु इति समुदितार्थः ।

द्वतीयचिन्तामणिमाथुरी पुनः
 सुदुर्लभाचेति परिश्रमो मम ।
 अत्यन्तयत्नैर्मिलितापि सत्य-
 प्रकाशिनौ नेति मतिर्नियोजिका ॥

श्रीकृष्णकान्तवचनं तत्त्वज्ञानफलप्रदं ।

विहाय माथुरीचिन्ता क्रियते शूरिभिः कथं ॥

लक्षण-स्वरूप-प्रामाण्यादिप्रकारेणानुमानं निरूप्य शिष्यशुश्रू-
 षार्थमुपमाननिरूपणं प्रतिजानीते, 'अथेति अनुमाननिरूपणानन्तर-
 मित्यर्थः । यद्यपि ग्रन्थलाघवार्थमनुमाननिरूपणप्रागेवानुमानोपमा-
 नयोरवसरसङ्गतिः प्रदर्शिता^(१) इति पुनस्तत्प्रदर्शनमनुचितं^(२) तथापि
 उपमाननिरूपणेऽनुमाननिरूपणानन्तर्यानिभिधाने उपमानस्थानुमा-
 नान्तर्गतत्वसन्देहेन समस्तचिन्तामणिग्रन्थाध्ययनाधीनफलार्थिनो-
 ऽधीतप्रत्यक्षादिपरिच्छेदद्वयस्य उपमानाकाङ्क्षायां निवृत्तिः स्यात्
 विशिष्य शुश्रूषापि न स्यादिति तदभिधानं । न च केवलात् 'उप-
 मानं निरूप्यते' इति प्रतिज्ञावाक्यादेव प्रतिज्ञान्तरावगमात् अर्थत-
 एवानुमानपरिच्छेदसमाप्तिज्ञाने उपमानस्थानुमानान्तर्गतत्वाभाव-
 निश्चयात् कुतस्तत्संग्रह इति वाच्यं । तथापि प्रतिज्ञेयं अनुमान-
 विशेषनिरूपणविषयिणी न वा इति संग्रहेन तादृशसंग्रहोत्पादे

(१) तथाच अनुमानापेक्षया प्राथमिकजिज्ञासाविषयत्वप्रयोजकवज्ज-
 वादिसम्मतत्वकथनेन विरोधीभूतानुमानजिज्ञासाया विषयसिद्ध्या
 निवृत्तौ सत्यामुपमानं निरूपणीयमिति सूचनात् अवसरसङ्गतिः
 प्रदर्शितेति भावः ।

(२) अथेत्यादिग्रन्थेन पुनः सङ्गतिप्रदर्शनमनुचितमित्यर्थः ।

बाधकाभावात् । आनन्तर्याभिधाने तु अनुमानपरिच्छेदसमाप्ति-
ज्ञानात् उपमानेऽनुमानानन्तर्गतत्वनिश्चयेन तादृशसंग्रधानुत्पत्तेः ।
एवं 'अथग्रब्दस्य मङ्गलवाचितया गन्धारमे मङ्गलवाचकग्रब्दाभि-
धानस्य गन्धकर्तृणां रीतिसिद्धतयापि तदभिधानं ।

मिश्रास्तु 'अथग्रब्देनैवाभावसरसङ्गतिः प्रदर्शिता । अनुमानगन्धे
तादृशपाठस्तु काष्पनिकः । न च स्वरूपसत्याः सङ्गतेरपेक्षितत्वेऽपि
तत्प्रदर्शनमफलं इति वाच्यं । अनुमानगन्ध एव सङ्गतिप्रदर्शन-प्रति-
ज्ञाफलयोर्दर्शितत्वात् अत्रापि तयोरेव तत्फलत्वात् इति वदन्ति ।

अपरे तु 'उपमानं निरूप्यते' इत्येवात्र पाठः । 'अथग्रब्दस्तु
काष्पनिकः किं तदर्थविवेचनया इत्याहुः । एतन्नतद्वयमेव न साधु
सकलतान्त्रिकसिद्धपाठानामपस्त्रापापत्तेः ।

अन्ये तु 'अथग्रब्दोऽत्र नानन्तर्यार्थकः परन्तु तस्य मङ्गलवाचितायाः
'अथ स्थान्मङ्गले प्रप्ते' इत्यादि कोषसिद्धतया गन्धादौ मङ्गलवा-
चकग्रब्दप्रयोगस्य गन्धकारीयरीतिसिद्धतयैव तदभिधानमित्याहुः ।
तदप्यसत् आनन्तर्याभिधाने दत्तदोषस्यैव जागरूकत्वात् ।

अत्रा वर्त्तमानकृतिसाध्यत्वप्रतिपादनात् वर्त्तमानकृतिसाध्यनिरू-
पणविषय उपमानमिति प्रतिज्ञार्थः । उपमानपदस्य भावकरण-
व्युत्पत्त्या उपमिति-तत्करणोभयपरतया उभयोरेव प्रतिज्ञातत्वेन
अप्ये उपमितिनिरूपणस्य नार्थान्तरत्वमित्यवधेयं । सादृश्यस्याति-
रिक्तपदार्थतावादिनां मीमांसकानां मतमुपन्यस्यति, 'तच्चेत्यादिना
'इत्यतिरिक्तं सादृश्यमित्यन्तेन^(१) । 'तच्च' उपमाननिरूपणे, सप्तम्यर्थो

(१) इत्यधिकं सादृश्यमित्यन्तेनेति खचित्प्रस्तकपाठः, एतादृशपाठेन
कस्यचिन्मूलप्रस्तकस्य तादृशः पाठोऽनुमीयते ।

घटकत्वं विषयत्वं वा, तथाचोपमाननिरूपणस्य घटकं विषयो वा-
 यदुपमानं तत् सादृश्यप्रमाकरणरूपमिति धोवना । 'सादृश्ये-
 त्यादि किञ्चित्पदशक्यतावच्छेदकत्वावगाहितौ वा सादृश्यावच्छिन्न-
 विशेष्यक-यत्किञ्चित्पदशक्यत्वप्रकारिका प्रमा तत्करणमित्यर्थः,
 तेषां मते गोशृङ्गो गवयपदवाच्य इत्याकारिकैवोपमितिः, न तु
 गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारिका, सादृश्यस्यातिरिक्तत्वात् गवय-
 त्वजात्यपेक्षया अनुहत्वेन तस्यैव गवयपदप्रवृत्तिनिमित्ततया उप-
 मितौ पारतन्त्र्येण सादृश्ये शक्यतावच्छेदकत्वभागेन तस्यासद्व-
 गाहितं तादृशप्रमाकरणरूपोपमानरूपप्रमाणत्वाभिधानेनेव तादृश-
 प्रमाया उपमितित्वमर्थत एवावगम्यते । प्रमात्वन्तु प्रकृते ज्ञानत्वमेव
 न तु तदिति तत्प्रकारकत्वरूपं तद्विवेगे प्रयोजनाभावात् । न च
 प्रमात्वाभिधानमसङ्गतं ज्ञानत्वाभिधानस्यैव सम्बन्धात् इति वाच्यं
 सूत्रे प्रमाणपदश्रवणात् 'प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यते' इत्यनेन प्रमा-
 निरूपणस्य प्रतिज्ञातत्वाच्च प्रमाकरणस्यैव प्रमाणत्वात् प्रमात्वाभि-
 धानात् । ननु गोशृङ्गं ब्रूयं सादृश्यं गवयपदशक्यतावच्छेदकमिति
 स्थितिकरणेऽनुभवेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रमात्वनिवेशनमावश्यकं स्यते-
 र्दृष्टीतयाहितेन तेषां मतेऽप्रमात्वादिति चेत्, न । तथापि तादृ-
 शानुमितिकरणेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् अतः शक्यत्वप्रकारतानिरूपित-
 विशेष्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितशक्यतावच्छेदकत्वप्र-
 कारताया निवेशनतया अतिव्याप्तिविरहात् अनुमितौ पारतन्त्र्येण
 भानास्वीकारात् । न च तथापि तादृशप्रत्यक्षादिकरणेऽतिव्याप्ति-
 रिति वाच्यं । तादृशविषयतानिश्चतधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपित-

कारणताया लक्षणघटकत्वात् प्रत्यक्षत्वादेस्सादृश्यविषयताभिधतत्वा-
भावात् । तादृश्यप्रमाकरणाच्च सादृश्यविशिष्टपिच्छप्रत्यक्षमिति
साम्प्रदायिकाः ।

नव्यास्तु सादृश्यप्रमा करणं यचेतिव्युत्पत्त्या सादृश्यप्रमान्यत्व-
स्वाभः, 'उपमानं' उपमितिः, 'प्रमालं' ज्ञानत्वमेव, सौक्तिकप्रत्यक्षत्वं
वा, तथाच सादृश्यप्रकारकसौक्तिकप्रत्यक्षजन्यज्ञानमुपमिति रिति
पर्यवसितार्थः । न चैवमुपमानप्रमाणानिरूपणे अर्थान्तरं न्यूनत्वं वा
इति वाच्यं । सादृश्यप्रमाकरणतानिरूपकत्वस्य उपमितौ ज्ञानकाले
तुल्यवित्तिवेद्यतया उपमितिनिरूपितकरणताया अपि तादृश्य-
प्रमायां गृहात् तस्यैव तल्लक्षणत्वमित्यर्थतो ज्ञाभात्, तथाच तादृश्य-
प्रत्यक्षकरणतानिरूपकज्ञानकरणज्ञानत्वं उपमानप्रमाणलक्षणं पर्य-
वसितं, तादृश्यप्रत्यक्षकरणतानिरूपकज्ञानत्वमेवोपमिति लक्षणं, तादृ-
श्यप्रत्यक्षानुव्यवसाये उपमानलक्षणस्य उपमित्यनुव्यवसाये उपमिति-
लक्षणस्य अतिव्याप्तिवारणाय कारणतामुपेक्ष्य करणतानिवेशः,
करणतानिरूपकत्वञ्च तादृश्यप्रत्यक्षजन्यव्यापारजन्यत्वे सति तादृश्य-
प्रत्यक्षजन्यत्वं तच्च विशेष्यदलनिवेशे प्रयोजनाभावात् सत्यन्तमेव
लक्षणे निवेशं, तादृश्यज्ञानकरणत्वञ्च तादृश्यज्ञानजनकव्यापारजनकत्वं
अतो न विशेषणज्ञानादावुपमानलक्षणातिव्याप्तिः इति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु सादृश्यप्रमा क्रियते येन इति व्युत्पत्त्या तादृश्यप्रमा-
प्रयोजकमित्यर्थः, प्रमितसादृश्यनिरूपकमिति पर्यवसितं, तच्च गव-
यादिनिष्ठं सादृश्यं निरूपकं गवादि अतएव गवयस्योपमानं गौः
गौरूपमेधो गवय इति व्यवह्रियते लोकैः, तथाहि गवयपदोत्तर-

षष्ठ्या विशेष्यत्वमर्थः, उपपूर्वकमाधातोश्च सादृश्यप्रकारकप्रमाऽर्थः, तथाच गवयविशेष्यकसादृश्यप्रकारकप्रमानिरूपको गौरिति तदर्थः, गोरूपमेयो गवय इत्यस्य तु गौरिति षष्ठ्यर्थानिरूपितत्वं तथाच गोनिरूपितसादृश्यप्रकारकप्रमाविषयो गवय इत्यर्थः । अन्वस्योपमानं गौः गोरूपमेयोऽस्य इति व्यवहारवारणाय धाल्थर्चं प्रमात्वान्तर्भावः, अतएव लक्षणेऽपि तन्निवेशितं, अन्यथा तादृशव्यवहारापत्तिः । उप-मितिस्तु सादृश्यप्रमेव, तादृशप्रमात्वन्तु तल्लक्षणमिति तु परमार्थः ।

अपरे तु गवादिज्ञानमेव उपमानं लक्षणन्तु सादृश्यप्रकारक-प्रमाकरणत्वं । न च गवादिज्ञाने सादृश्यप्रमाकरणत्वं बाधितमिति वाच्यं । सादृश्यविशिष्टबुद्धौ सादृश्यज्ञानस्य विशेषणज्ञानविधया हेतुत्वात् तत्र च गोज्ञानस्य हेतुत्वात् निरूप्यज्ञाने निरूपकज्ञानस्य हेतुताया औत्सर्गिकत्वादिति यथाश्रुतमेव सम्यक् इत्याहुः । तन्मन्वं तत्र तत्करणताया असिद्धत्वात्, यदि तत्जनकजनकत्वमेव तत्करणत्वं तथापि गवयस्योपमानं गौरित्यादिव्यवहारानुपपत्तिः सादृश्यप्रमा-या धाल्थर्चत्वेन गवाद्गौरौ तदन्वयबाधात् स्त्रजनकज्ञानजनकज्ञानविष-यतासम्बन्धेन तत्र तदन्वये तादृशसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया अशो न गवयस्योपमानं इत्यत्र शाब्दबोधानुपपत्तेः सादृश्यप्रकारकज्ञान-जनकज्ञानस्य लक्षणया धाल्थर्चत्वे तु गोरूपमेयो गवय इत्यादौ शाब्दानुत्पत्तेरवारणात् तत्र ज्ञानजन्यज्ञानजन्यसादृश्यप्रमाया धाल्-थर्चत्वे ज्ञानजन्यज्ञानजन्यत्वस्य षष्ठ्यर्थत्वे वा लक्षणास्वीकारापत्तेः नानाव्युत्पत्तिस्वीकारप्रसङ्गात् तादृशसम्बन्धेन गोरन्वये तु नञ्सम-भिव्याहारस्थले तदसम्भवात् । वयन्तु गोविशेष्यकगवयसादृश्यप्रका-

मुपमानमिति केचित् । सादृश्यञ्च पदार्थान्तरम्,
तथाहि । सादृश्यव्यवहाराद्वाधितादस्ति^(१) सादृश्यं,

रकप्रमाकरणमित्यर्थः, तच्च गवयविशेष्यकगोसादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षादि-
रूपं अतिदेशवाक्यार्थस्वरूपव्यापारद्वारा तच्चन्यं गोविशेष्यक-
गवयसादृश्यज्ञानमुपमितिरित्यर्थास्तभ्यते इति वदामः ।

ननु सादृश्यस्थानुगतस्याभावात् एकविधसादृश्यनिवेशे अन्यो-
पमानेऽव्याप्तिः साम्प्रदायिकमते सादृश्यस्य स्वरूपतोऽभावात् गव-
यत्वमुपेक्ष्य तत्र शक्यतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवञ्च इत्यत आह,
'सादृश्यञ्चेति, 'पदार्थान्तरं' अतिरिक्तपदार्थः, तथाच सोऽनुगतः
स्वरूपतो भातोऽपि इति नानुपपत्तिरिति भावः । ननु तस्याति-
रिक्तपदार्थत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायां तस्य तथात्वे युक्तिमाह,
'तथाहीति, 'तथाहि' सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतां जानीहि इत्यर्थः,
तत्रादौ सादृश्यमेव प्रमाणयति, 'सादृश्यव्यवहारादिति, धर्म्य-
सिद्धौ धर्मविवेचनाया उन्नत्तासम्पादकत्वादिति भावः । बाधि-
तव्यवहारस्याप्रमाणत्वेन वस्त्वसाधकत्वादाह, 'अबाधितादिति । अथा-
बाधितत्वं न भ्रमसामान्यभिन्नज्ञानजनकत्वं तस्मिन् भ्रमाप्रसिद्धेः ।
नापि प्रमाजनकत्वं, भ्रमस्यापि किञ्चिदंशे प्रमात्वसम्भवात् । नापि
सम्प्राप्तविषयकज्ञानजनकत्वं, मात्तार्थाप्रसिद्धेः । अत एवासद्विषय-
कान्यज्ञानजनकत्वमित्यपि न, असतोऽप्रसिद्धेरिति चेत्, सन्निरूपितं

(१) सादृश्यव्यवहाराद्वाधितादस्तीति ख० ।

तच्च न प्रतिपदार्थमेकं सर्वस्य सर्वसदृशत्वापत्तेः सुसदृश-
मन्दसदृशव्यवहारस्य तदेकत्वेऽनुपपत्तेश्च । न च व्यञ्ज-
कभूयःसामान्याख्यत्व-भूयस्त्वाभ्यां तद्धीरिति वाच्यं ।

धावत्स्वविषयिताकलं स्वविषयितालव्यापकसन्निरूपितत्वकत्वमिति
धावत्, इति साम्प्रदायिकाः तन्न, बाधितव्यवहारस्यापि तथात्वात् ।
वस्तुतस्तु धर्म-धर्मिसाकाङ्क्षवैशिष्ट्यान्वगाहिज्ञानसामान्यभिन्नज्ञान-
जनकत्वं तत् । अबाधितत्वमनिवार्यत्वमित्यपि कश्चित् । सादृश्यत्व-
स्यानुगतत्वादेव तस्यानुगतत्वं न त्वेकत्वादित्याह, 'तच्चेति सादृश्यस्त्रे-
त्यर्थः । ननु तस्यैकत्वे का चतिरित्याकाङ्क्षायामाह, 'सर्वस्येत्यादि,
तथाच गवयनिष्ठगोसादृश्यस्य स्वरनिष्ठामसादृश्याभिन्नतया गवयो-
ऽस्यसदृश-इति व्यवहारापत्तिरिति भावः ।

ननु सादृश्यस्य एकत्वेऽपि अस्मन्निरूपितत्वविशिष्टसादृश्याधि-
करणताया गवये बाधाञ्च तथा व्यवहारः अस्मसादृश्यं गवयवृत्ति
इति व्यवहारस्य इष्टत्वादित्यतो दोषान्तरमाह, 'सुसदृशेति, 'तदेकत्वे'
सादृश्यस्यैकत्वे, 'अनुपपत्तेरिति, तद्गतभूयोधर्मवति यत्सादृश्यं तत्
सुसादृश्यं तद्गतापधर्मवति यत्सादृश्यं तन्मन्दसादृश्यं यथा गोसदृशो
गवयः अस्मसदृशः पीतगौरित्यादौ तस्यैकत्वे तन्नोपपद्यते विरुद्धयोः
ग्रोभनत्व-मन्दत्वयोरेकचासम्भवात् इति भावः । शङ्कते, 'न चेति
सादृश्यज्ञानजनकज्ञानविषयाणां सादृश्यनियतानां वा भूयसां साधा-
रणधर्माणां अल्पत्व-बहुत्वज्ञानाभ्यामित्यर्थः, 'तद्धीरिति सुसदृशल-
मन्दसदृशलधीर्यत इति व्युत्पत्त्या तद्भवहार इत्यर्थः, तथाच तयोः

बहुभिरल्पैश्च व्यञ्ज्यमानघटादौ ज्ञास-दृश्योरदर्शनात्
 व्यञ्जकाभिमतादेव व्यवहारसिद्धौ अतिरिक्तासिद्धेश्च ।
 नापि संयोगवत् व्यासञ्चदृश्यनेकम्, गोत्वोपलक्षित-
 सादृश्याश्रयत्वात् गवयवत् गोरपि सुसदृशत्वप्रसङ्गात्
 गोरसन्निकर्षे संयोगवदप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाच्च । प्रत्यक्षत्वे वा

काञ्चिकाव्याप्यवृत्तितया एकस्मिन् समावेशसम्भवादिति भावः ।
 शङ्कां निरस्यति, 'बहुभिरित्यादि, 'घटादौ' घटादिनिष्ठसादृश्ये
 इत्यर्थः, घटादिरादिराश्रयो यस्येति व्युत्पत्तेः, 'ज्ञासदृश्योः' व्यञ्ज-
 कानामल्प-बहुत्वयोः, 'अदर्शनात्' सर्वत्र ज्ञातमशक्यत्वात् तथाच
 यत्र तादृशज्ञानं नास्ति तत्र तादृशव्यवहारो न स्यादिति भावः ।
 ननु यत्र तादृशज्ञानं नास्ति तत्र तादृशव्यवहार एव नेत्यतो
 दोषान्तरमाह, 'व्यञ्जकाभिमतादेवेति, तद्गतभूयःसाधारणधर्मा-
 देवेत्यर्थः, 'व्यवहारसिद्धौ' सादृश्यव्यवहारोपपत्तौ, 'अतिरिक्तासिद्धेः,
 तस्यातिरिक्तपदार्थत्वासिद्धेः, व्यवहारस्यैव तत्कल्पकत्वादिति भावः ।

पुनः शङ्कते, 'नापीति, 'व्यासञ्चदृत्ति' उभयवृत्तौत्यर्थः, 'अनेक-
 मिति, एकत्वे उक्तदोषतादवस्थ्यादिति भावः । गोत्वविशिष्टसादृश्यस्य
 गवये बाधात् 'गोत्वोपलक्षितेति फलितं, 'सुसदृशत्वप्रसङ्गादिति
 तथाच गोसदृशो गौरिति व्यवहारप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु स्मिन्नूपि-
 तत्वविशिष्टसंयोगस्यैव स्मिन्नूपितत्वविशिष्टसादृश्यस्य स्मिन् बाधाश्च
 तथा व्यवहार इत्यत आह, 'गोरसन्निकर्ष इति, 'अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्'

गवयनिरूपितसादृश्यस्यैकवित्तिवेद्यत्वेन गानिष्ठतया

तद्विषयकसौक्तिकप्रत्यक्षाभावप्रसङ्गात्, निरूप्यसाक्षात्कारस्य निरूपकसाक्षात्काराधीनत्वादिति भावः । ननु सादृश्यस्य सामान्यादिगतत्वेनासमवेतत्वात् सौक्तिकसन्निकर्षाभावेन न सौक्तिकप्रत्यक्षविषयत्वं किञ्चसौक्तिकप्रत्यक्षविषयत्वमेवातो नोक्तदोष इत्यत आह, 'प्रत्यक्षत्वे वेति, असौक्तिकप्रत्यक्षमाचनिरूपितविषयत्वे वेत्यर्थः । 'एकवित्तिवेद्यत्वेन' तज्ज्ञानरूपैकोपनयसन्निकर्षवेद्यत्वेन, 'चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इति उपनीतचाक्षुषविषयत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः, उपनीतप्रत्यक्षे विशेष्यविशेषणभावस्य कामचारादिति भावः । इति साम्प्रदायिकाः ।

वस्तुतस्तु ननु निरूप्यसाक्षात्कारे निरूपकसाक्षात्कारस्य हेतुत्वे मानाभावः गगनसंयुक्तो घट इत्यादिसंयोगसाक्षात्कारे व्यभिचारात् परन्तु सम्बन्धसाक्षात्कारे सम्बन्धिनोरेकतरसाक्षात्कारस्यापि सम्बन्धसाक्षात्कारत्वेन हेतुत्वं घटसंयोगि गगनमिति साक्षात्कारस्य सन्निकर्षाभावादेव वारणसम्भवादित्यत आह, 'प्रत्यक्षत्वे वेति गोरसन्निकर्षदेशायमपि गोसादृश्यस्य सौक्तिकप्रत्यक्षविषयत्वे वा इत्यर्थः, स्त्रीकृते इति शेषः, 'एकवित्तिवेद्यत्वेन' एकसामग्रीयाङ्गत्वेन गो-गवयसन्निकर्षदेशायां सादृश्यसामग्रीतो गवये गोसादृश्यग्रहः गवि गवयसादृश्यसाक्षिका तादृश्यसामग्रीते इति नियमतो द्विविधविषयकचाक्षुषप्रसङ्ग इत्यर्थः । 'अथवा एकवित्तिवेद्यत्वेन' एकज्ञानविषयत्वेन, नियमत इत्यादिः, अभेदे तृतीया, तथाच तादृश्यविषयत्वाभिन्नचाक्षुषविषयत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः, सामग्री अविशेषादिति भावः । इति

चाक्षुषत्वप्रसङ्गः, किन्तु प्रत्याश्रयं भिन्नम् । न चैकै-
कस्य व्यभिचारादनुगतरूपाभावाच्चानुगतप्रत्ययः साह-
स्यपदव्युत्पत्तिश्च न स्यादिति वाच्यं । अनुगताकारवि-

तु सारं, इदमापातत उभयसादृश्यभाषकसामग्रीसङ्गावे एकज्ञान-
विषयत्वमिष्टमेव, न हि बाधाभावादिघटितसामर्थ्यैक्यं सम्भवति,
अन्यथा सिद्धान्तिमतेऽप्यनिस्तारात् । अतएव एतत्कल्पेऽनिर्भरसूच-
नायैव वाग्नब्द उक्त इत्यप्यन्ये । तदा किमित्याकाङ्क्षायामाह, 'प्रत्या-
श्रयमिति, 'भिन्नमिति, तथाच न पूर्वोक्तदोषाणामवकाश इति
भावः । 'न चेति 'वाच्यमिति परेषाम्वयः, 'एकैकस्य' गवय-महिषा-
दिनिष्ठस्य गोसादृश्यस्य, 'व्यभिचारात्' अयं गोसदृश इति प्रतीति-
विषयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । ननु सादृश्यानां प्रत्या-
श्रयभिन्नत्वेऽपि सादृश्यवृत्त्यनुगतधर्मादेवानुगतप्रत्ययः पदव्युत्पत्तिश्च
स्यादित्यत आह, 'अनुगतरूपाभावाच्चेति, अनुगतप्रत्ययाभावे कदाचि-
दिष्टापत्तिसम्भवात् पदव्युत्पत्तिपर्यन्तानुधावनं, गोसादृश्यानामनुगमे
सदृशपदजन्यबोधविषयतावच्छेदकत्वावच्छिन्नशङ्केतविषयतारूपा पद-
शक्तिर्न स्यादित्यर्थः, यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते सादृश्येत्यस्य वाक्यत्वेन
पदत्वाभावात् । सादृश्यानां तद्वृत्तिधर्माणाञ्चानुगमे आगन्धभयेन
सादृश्यपदस्य सादृश्यविशिष्टे शक्तिकल्पनाऽसम्भवात् पदाशक्यत्वेन
सादृश्यमलौकिकं स्यात् कथञ्चित्तदादिपदशक्यत्वेऽपि सदृशपदाबोध-
त्वप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वमिति भावः । शङ्कां निरस्यति, 'अनुगताकारेति,
पञ्चम्यन्तत्रयं 'तयोरुपपत्तेरित्यत्राम्बितं, सादृश्यत्वेऽनुगताकारवित्ति-

त्तिवेद्यसादृश्यत्वसामान्यात् सप्तपदार्थातिरिक्तत्वाद्वा
जातिवदन्यविशेषवच्च स्वस्वच्छाद्वा^(१) तयोरुपपत्तेः ।

वेद्यत्वकथनेन तस्मानुगमे प्रमाणं प्रदर्शितं तथाच सादृश्यत्वमनुगतं
अनुगतप्रतीतिविषयत्वात् घटत्ववत् विषयानुगमं विना प्रतीत्य-
नुगमासम्भवात् इत्यनुकूलतर्कसहितमनुमानमेव तच्च प्रमाणमिति
भावः । 'सामान्यात्' सामान्यधर्मात् । ननु किं नाम सादृश्यत्वं न
जातिरसमवेतत्वात् समवेतत्वेऽपि स्वरूपतोऽप्रकारत्वात्, नाप्यखण्डो-
पाधिस्तत एव, किन्तु स्वरूपसम्बन्धविशेष इति तस्यापि नानालं
दुर्वारं उक्तानुमानस्य बाधदूषणपक्षलादित्यत आह, 'सप्तेति, तथाच
सप्तपदार्थभिन्नत्वमेव सादृश्यत्वं तादृशभेदस्यैकत्वेन सकलसादृश्यवृत्ति-
त्वेन चानुगतत्वात् इति भावः । ननु सप्तपदार्थभिन्नत्वमेव तचासिद्धं
प्रमाणाभावात् अत आह, 'जातिवदिति जातौ यथा स्वस्वच्छात्
सात्मकव्यावर्तकधर्मात् तयोरुपपत्तिस्तथेत्यर्थः, एवमद्येऽपि, जाति-
त्वस्य स्वरूपसम्बन्धरूपतया जातिरूपत्वेऽपि यत्त्व-तत्त्ववत् यथानुगतत्वं
तथा इति पर्यवसितं, तथाच नानालेऽप्यनुगतत्वं भवतापि स्त्रीकार्थ्य-
मिति सादृश्यत्वस्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेऽनुगतत्वं दुरपवादमेवेति भावः ।
ननु जातित्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वे सत्यनेकवृत्तित्वं, अनेकत्वन्तु स्वप्रति-
योगिवृत्तित्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टत्वं तस्मानु-
गतमेव यत्त्व-तत्त्वयोरनुगतत्वन्तु प्रमाणासिद्धमित्यत आह, 'अन्यवि-
शेषवच्चेति पदार्थनिरूपणे योऽन्यः अभावपदार्थः तच्चेवेत्यर्थः, अतएव

(१) स्वस्वच्छाद्वात्वादिति ख० ।

“न रूपं रूपवत्त्वेन क्रियावत्त्वात् न कर्म तत् । न शेषः समवायित्वात् तमोऽन्वद्भ्यमिष्यते” । इत्यत्र शेषः अभावः इत्युपायकारेण व्याख्यातं । तथाचाभावत्वमनुयोगिताविशेषः तस्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेनाभावरूप- तथा अननुगतत्वेऽपि यथानुगतप्रत्ययादिसम्पादकं तथाचापीति भावः । अभावत्वस्याखण्डोपाधित्वे भावभिन्नत्वस्वरूपत्वेऽप्याह, ‘विशेषेति । न चासमासलिखनपरित्यागे वीजाभाव इति वाच्यं । स्वतन्त्रे- ष्वस्य नियन्तुमशक्यत्वात् एतेनाभावविशेषवच्चेत्यनुक्त्वा अन्यविशेषव- चेति कथमुक्तं इत्यनुयोगोऽपि निरस्तः । परमाणुनां व्यावर्त्तको विशेष-एव तद्व्यावर्त्तकम् स्मृतेवानवस्थाभयात् विशेषत्वस्य स्वरूप- सम्बन्धरूपत्वेन विशेषरूपत्वात् इत्यननुगतस्यापि अनुगतप्रत्ययादि- सम्पादकत्वं भवतापि स्त्रीकार्थ्यमिति भावः ।

साम्प्रदायिकास्तु अवयवानामन्तः परमाणुः तन्निष्ठोऽन्वः, तथाच परमाणुनिष्ठविशेषवच्चेत्यर्थः, अतएव समासलिखनमपि सङ्गच्छते । न च परमाणुनिष्ठत्वाभिधानमनर्थकं, विशेषपदस्य व्यावर्त्तकपरत्वात् स च फलतो विशेष एव तच्च तदभिधानेन विशेषे प्रामाणिकत्व- प्रतिपादनात्, तथाहि परमाणुनां परस्परभेदसिद्ध्यर्थमवश्यमेको- व्यावर्त्तकः स्त्रीकरणीयः अन्यथा सकलपरमाणुनामैक्यापत्तेः तथाच तेषां व्यावर्त्तनान्यथानुपपत्तिरेव तच्च प्रमाणमिति भावः । न च नित्यद्रव्यनिष्ठेति किं नोक्तमिति वाच्यं । गगनादौ शब्दादेर्व्यावर्त्त- कत्वसम्भवेन तच्च विशेषानभ्युपगमेऽपि चत्यभावादिति भावः । शेषः पूर्ववदित्याहुः ।

ननु सादृश्यस्यातिरिक्तत्वे किं मानं इत्याशङ्क्य तत्तत्पदार्थ-

तच्च न द्रव्यं गुणः कर्म वा गुण-कर्मवृत्तित्वात् । न च
सदृशाश्रयत्वादेव^(१) तच्च व्यवहारः, आश्रयवैसादृश्ये-
ऽपि तच्च तत्प्रतीतेः । अत एव नाश्रयसादृश्यासंसर्गा-

कूटं हेतुत्वं द्रव्यादिसमुदायभिन्नत्वं सादृश्ये साधयितुकामोऽपे
प्रत्येकपदार्थभेदान् साधयितुमुपक्रमते, 'तच्चेति, 'तच्च' सादृश्यञ्च
इत्यर्थः, 'गुण-कर्मवृत्तित्वात्' इति वैकल्पिको हेतुः, तथाच गुणवृत्ति-
त्वात् कर्मवृत्तित्वाच्च इत्यर्थः । न च आधेयत्वादिसम्बन्धस्य वृत्त्य-
नियमेकत्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन द्रव्यादेर्गुण-कर्मवृत्तित्वात् व्यभिचार-
इति वाच्यं । तदन्यसम्बन्धेन वृत्तित्वस्यैव हेतुत्वात् ।

केचित्तु 'वृत्तित्वात्' समवेतत्वात्, इत्याहुः, तन्मन्दं सादृश्यस्य
समवेतत्वे मानाभावेन स्वरूपासिद्धेः ।

शङ्कते, 'न चेति, 'सदृशाश्रयत्वादेवेति सदृश आश्रयो यस्य
इति व्युत्पत्त्या सदृशाश्रयवृत्तित्वादेवेत्यर्थः, 'तच्च' गुण-कर्मसादृश्य-
स्थले, 'व्यवहार इति, तथाहि गोरूपसदृशं गवयरूपं गोगमनसदृशं
गवयगमनमित्यादौ गोसदृशवृत्तित्वमेव विषयः तथाच सादृश्ये
गुण-कर्मवृत्तित्वाभावादुक्तानुमाने स्वरूपासिद्धिरिति भावः । 'आश्र-
यवैसादृश्येऽपि आश्रयस्य सादृश्याभावेऽपि, 'तत्प्रतीतेः' तस्य प्रतीति-
र्थत इति व्युत्पत्त्या तद्व्यवहारादित्यर्थः । तथाच गोरूपसदृशमश्वरूपं
इत्यादिव्यवहारो न स्यात् अश्वे गोसादृश्याभावात् इति भावः ।

(१) सदृशाश्रयवृत्तित्वादेवेति ख० ।

ग्रहात् सः, बाधकाभावादविशेषेण वैपरीत्यसम्भवाच्च ।
नापि सामान्यं, तद्धि न सर्वदृश्येकमनभ्युपगमात्
सुसदृश-मन्दसदृशव्यवहारानुपपत्तेश्च । अथ विजातीय-
यत्वे सत्यवयव-गुण-कर्म्मवृत्तिभूयःसामान्यं तत्, अत-

नन्वप्ये गोसादृश्याभावेऽपि तदसंसर्गाग्रहात्तादृशव्यवहारः स्यात्
इत्याशङ्क्य निषेधति, 'अत एवेति वक्ष्यमाणदोषादेव, 'सः' तादृशव्यव-
हारः, 'बाधकाभावात्' गुण-कर्म्मणोः सादृश्यसत्त्वे बाधकाभावात् । ननु
बाधकासत्त्वेऽपि साधकविरहादेव तयोर्न सादृश्यसिद्धिरित्यत आह,
'अविशेषेणेति साधकविरहस्य तुल्यत्वेनेत्यर्थः, 'वैपरीत्यसम्भवाच्चेति
गुण-कर्म्मणोरेव सादृश्यं द्रव्ये तदभाव इति कथं न रोचयेरिति
भावः । गोसदृशो गवय इत्यादिव्यवहारस्य गोरूपसदृशरूपाश्रयत्व-
विषयकत्वादेर्वक्तव्यतासम्भवादिति भावः । सामान्यभेदमपि तत्र
साधयति, 'नापीति, 'तद्धि' सादृश्यं हि, अनभ्युपगमे हेतुमाह,
'सुदृशेत्यादि, तथाचानेकावृत्तित्वमेव तत्र सामान्यभेदसाधको
हेतुरिति भावः । वस्तुतस्तु प्रत्याश्रयभिन्नत्वरूपहेतुरेव एतत्प्रति-
पाद्यः अन्यथा समवायाभावयोर्भेदसाधकहेत्वनुक्त्या न्यूनत्वापत्तेः ।
द्रव्यभेदसाधकहेतुनैव विशेषभेदसिद्धिः सामान्यभेदसाधकहेतुना तु
समवायाभावभेदसिद्धिरिति हेत्वन्तरानुसन्धानानपेक्षणात्तन्नोक्तं ।

इदानीं मीमांसकः स्वपक्षं निर्वूढं कृत्वा विपक्षपक्षानुपन्यस्य
दूषयति, 'अथेति, तथाच स्ववृत्त्यसाधारणधर्म्मशून्यत्वे सति अव-
यवगुण-कर्म्मवृत्तिभूयःसाधारणधर्म्मवत्त्वं सादृश्यं इति पर्यवसितं,

एव दूरस्थे प्रतियोगिनि भूयःसामान्याज्ञानात् तच्चा
सादृश्यप्रत्ययः वनं प्रासादा इतिवत् बहुत्वस्य समु-
दायत्वस्य वैकल्यत्वादेकं सादृश्यमिति^(१) धौ-प्रयोगौ
अन्यथा वनाद्यपि अर्थान्तरं स्यात्, सामान्यस्य बहु-

कचिदवयवसाम्यात् कचिद्रूपादिसाम्यात् कचित् क्रियासाम्यात्
सादृश्यप्रतीतिर्न भवति किन्तु एतस्मिन्प्रत्ययसाम्यादेव इति धर्मं
दृष्टान्तविशेषणं, धर्मिणि तादृशधर्मवत्त्वं स्थात्रयात्रयत्वसम्बन्धेन
बोधं तादृशैकधर्मवत्त्वेऽपि न सादृश्यमिति भूयस्त्वनिवेशः । एक-
निष्ठासाधारणधर्मस्थापरचासम्भवात् साधारणत्वनिवेशः । अत्र
युक्तिमयाह, 'अत एवेति, सादृश्यस्य एतादृशरूपत्वादेवेत्यर्थः,
'दूरस्थे' असन्निकृष्टे, 'प्रतियोगिनि' गवादौ, 'न तथा सादृश्यप्रत्ययः'
न निरुक्तसादृश्यसौक्तिकप्रत्यय इत्यर्थः । ननु तस्य भूयःसामान्य-
रूपत्वे एकं सादृश्यमिति प्रत्ययो व्यवहारस्य न स्यादित्यत आह,
'वनं प्रासादा इतिवदिति, 'समुदायत्वस्य' समुदायत्वरूपस्य, 'वैकल्य-
त्वात्' उत्पात्नत्वात् तद्विषयत्वेनाविवक्षितत्वादिति यावत्, 'प्रयोगः'
व्यवहारः, अविवक्षितत्वे दृष्टान्तः 'प्रासादा इतिवदिति, एकत्व-
विशिष्टवने बल्लविविग्रहप्रासादाभिन्नत्वान्वासासम्भवात् यथा प्रासा-
दादेर्बल्लमविवक्षितं तथाचापीति भावः ।

ननु तत्र बल्लत्वं विवक्षितमेव इति दृष्टान्तासिद्धिरित्यत आह,
'अन्यथेति तत्र बल्लस्य विवक्षितत्वे, 'अर्थान्तरं' प्रासादाभेदान्वासा-
निरूपकं, 'स्यादिति, एकस्मिन् बल्लस्य बाधितत्वादिति भावः ।

(१) सामान्यमिति ख० ।

त्वाल्पत्वाभ्यां सुसदृश-मन्दसदृशव्यवहारः, तदुच्यते,
 “सामान्यान्धेव भूयांसि गुणावयव-कर्मणाम् । भिन्न-
 प्रधानसामान्यव्यक्तं सादृश्यमिष्यते” ॥ इति, न, साजा-
 त्येऽप्यरविन्दद्वयवत् सजातीयावयवादिशून्ये गुणादौ

ननु उक्तधर्माणां सादृश्यत्वे सुसदृश-मन्दसदृशव्यवहारो न स्यादत-
 स्तमप्युपपादयति, ‘सामान्येति, उक्तधर्माणां सादृश्यरूपत्वे भट्ट-
 कारिकामपि प्रमाणयति, ‘तदुच्यते इति, तदर्थश्च ‘गुणावयव-
 कर्मणां’, ‘भूयांसि सामान्यान्धेव’ अनेके साधारणधर्मा एव,
 ‘भिन्नप्रधानसामान्यव्यक्तं’ प्रतियोगिवृत्त्यसाधारणधर्मभिन्नासाधारण-
 धर्ममिलितं प्रतियोग्यवृत्त्यसाधारणधर्मविशिष्टमिति यावत्, तथाच
 तद्वृत्त्यसाधारणधर्मवत्त्वमेव तद्वैजात्यमिति भावः । उद्देश्य-विधेय-
 भावेनान्यस्थले उद्देश्यगतलिङ्ग-सङ्ख्योरविवक्षितत्वात् ‘इष्यते’
 इत्येकवचनं । दूषयति, ‘नेति, ‘साजात्येऽपि’ वैजात्यविरहेऽपि
 इत्यर्थः, ‘अरविन्दद्वयवत्’ सदृशं पङ्कजद्वयमित्यादाविवेत्यर्थः, तथाच
 वैजात्यनिवेशे तत्र सादृश्यप्रत्ययो न स्यादिति भावः । ननुकस्थले
 असाधारणधर्मा न पद्वत्वं तस्य व्यक्त्यन्तरसाधारणत्वात् किन्विदम्ब-
 मेव इति तत्र वैजात्यमस्येव इत्यतो दोषान्तरमाह, ‘सजातीयेति,
 ‘अवयवादीत्यादिपदाहुण-कर्मपरिग्रहः, अवयवादिगतसाधारण-
 धर्मशून्ये इत्यर्थः, ‘गुणादावित्यादिपदात् कर्मपरिग्रहः । ननु
 गुणे कर्मणि च सदृशाअवयवादेव तद्व्यत्यय इत्यत आह, ‘जातौ

जातौ च सदृशप्रत्ययात्^(१) विसदृशयोः करभ-रासभ-
योस्तत्सत्त्वाच्च । नापि धर्म्यन्तरे धर्म्यन्तरवृत्तिधर्मबाहु-
ल्यम्, असाधारणधर्मशून्यत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं
वा, खनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मसमानाधिकरण-

चेति, गुण-कर्मगतजातौ चेत्यर्थः । 'सदृशेति धर्मपरो निदृशः, तथाच
सदृशलप्रत्ययादित्यर्थः, क्वचित्तथैव पाठः । ननु जातौ तद्व्यत्ययस्य
सदृशाश्रयकत्वमेव विषयइति यद्युच्यते तदाप्याह, 'विसदृशयो-
रिति, विसदृशावयवादियुतयोरित्यर्थः, 'करभः' करिग्निशः, "करभः
करिग्नावक इत्यमरकोषात् । तयोरवयवादीनामत्यन्तवैलक्षण्येऽपि
रासभोऽयं करभ इव खादति इत्यादौ यत्किञ्चित्क्रियासाम्येऽपि
सादृशव्यवहारात् भवन्मते तदनुपपत्तेः गुणादित्रयाणां साम्याभावा-
दिति भावः । तस्यैवापरकल्पानपि दूषयति, 'नापीति, 'धर्म्यन्तर-
इति खभिन्ननिष्ठं स्ववृत्तिधर्मबाहुल्यमित्यर्थः, खभिन्ननिष्ठत्वञ्च
स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन, खस्मिन् स्वसादृशवारणाय धर्मं खभिन्न-
वृत्तिलनिवेशः । 'असाधारणेति तद्गुणसाधारणधर्मशून्यत्वे सति
तद्गतभूयोधर्मवत्त्वमित्यर्थः, खस्मिन् स्वसादृशवारणाय सत्यन्तं ।
'खनिष्ठेति, खस्मिन् स्वसादृशवारणाय धर्मं प्रतियोग्यन्तं । परस्पर-
व्यधिकरणधर्माणां कुत्राप्यसत्त्वात् समानाधिकरणत्वं धर्मविशेषणं,
तादृशयत्किञ्चिद्धर्मवत्त्वेऽपि सादृशव्यवहारात् भूयस्त्वनिवेशः । कल्प-

(१) सदृशलप्रत्ययादिति ख० ।

भूयोधर्मवत्त्वं वा, चिचतुःपञ्चादिभेदेन भूयस्त्वस्या-
ननुगमात्^(१) । न च कपिञ्जलवस्त्रित्वपर्यवसन्नं,
विसदृशयोरपि हस्ति-मशकयोः सादृश्यप्रसङ्गात् ।
तदुक्तम् । “एवं जाति-गुण-द्रव्य-क्रियाशक्तिषु धर्म-
तः । एकैकद्वित्रिसाधर्म्यभेदादेकच चिचता” इति ॥
अथ व्यावर्त्तकधर्मापेक्षया तद्गतधर्मबाहुल्यं सादृश्यं,

अथमेकदेव दूषयति, ‘चिचतुरित्यादि, ‘अननुगमादिति । शङ्कते,
‘न चेति, ‘कपिञ्जलवदिति, “कपिञ्जलानालभेत” इति श्रुतौ बड-
वचनस्य चतुष्ट-पञ्चत्वादिशङ्कते “मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि” इति
श्रुतौ विरोधभङ्गनाथ भूतपदस्य कपिञ्जलातिरिक्तपरतया तचा-
नेकभेदनिवेशे गौरवापत्तिरिति बडवचनस्य चित्ते शक्तिरवश्योपेया
तथात्रापि भूयस्त्वं चित्तमेवेति भावः । ‘प्रसङ्गादिति, शृण्वादि-
मत्वस्य मग्नोऽपि सत्त्वादिति भावः । द्वित्रिधर्मसाम्येऽपि न सादृ-
श्यमित्यत्र प्रमाणमाह, ‘तदुक्तमिति, ‘एवमित्यादि, ‘एवं’ भूयस्त्वस्य
सादृश्यघटकत्वे, तथाच जात्यादिरूपस्वगतधर्मानपेक्ष्य एकैकद्वित्रि-
साधर्म्यवैलक्षण्यात् यत्र तयोरेकस्मिन् वैलक्षण्यं तत्र न सादृश्यमिति
भावः । शङ्कते, ‘अथेति, ‘व्यावर्त्तकेति असाधारणेत्यर्थः, ‘तद्गतधर्मिति
तद्गतसाधारणधर्मित्यर्थः । ननु बाहुल्यस्याननुगमात्तद्वचनघटकत्वासम्भवः

(१) भूयस्त्वस्याननुगतत्वादिति ख० ।

बाहुल्यञ्च विचतुरादिष्वनुगतं, इस्ति-मशकयोस्तु बहु
व्यावर्तकं साधारणन्वल्पमेत एव किञ्चिद्भेदाधिष्ठानं
सादृश्यमुच्यते इति चेत्, न, व्यावर्तकसमसङ्घेनाल्पे-
नागणितेनापि धर्मेण सादृश्यव्यवहारात् ।

किञ्च सामान्यान्याश्रयभेदेनाभिन्नानि भवन्ति,
सादृश्यन्तु भिन्नम्, सामान्यं निघृतियोगिकं तदनि-

इत्यत आह, 'बाहुल्यञ्चेति, 'अनुगतमिति, तथाच बहुलमिति
व्यवहारविषयत्वमेव बाहुल्यमिति भावः । पूर्वोक्तप्रसङ्गातिप्रसङ्गं
वारयति, 'इस्ति-मशकयोस्त्विति, 'व्यावर्तकमिति, इस्ति-मश-
कत्वादिरूपमिति शेषः, 'साधारणमिति, शुण्डवत्त्वादिरूपमिति
शेषः । उपसंहरति, 'एत इति खट्वत्त्वासाधारणधर्मापेक्षया बहु-
लसाधारणधर्मा एवेत्यर्थः, 'किञ्चिद्भेदाधिष्ठानं' प्रतियोगिभेद-
सहकृतं । तथाच तद्विभक्तौ सति खट्वत्त्वासाधारणधर्मवत्त्वत-
भूयोधर्मवत्त्वं तस्मिन्नपि तस्मिन्निष्ठसादृश्यमिति पर्यवसितं । दूषयति,
'नेति, 'समसङ्घेनेत्यस्य 'धर्मेणेत्यत्रान्वयः, एवमग्रेऽपि । ननु
गणनभ्रान्तिवशात्तत्र व्यवहार इत्यत-आह, 'अगणितेनापीति,
'व्यवहारादिति, तथाच अगणनस्थले बाहुल्यज्ञानात् लभ्यते तद्व्य-
वहारो न स्यादिति भावः । ननु व्यवहारविषयत्वरूपवाहुल्यं न
गणनसापेक्षं संख्याया एव तत्सापेक्षत्वादिति यदि ब्रूयात्तदाप्याह,
'किञ्चेति, 'भिन्नमिति, 'प्रत्याश्रयमित्यादिः, तथाच सामान्यवि-

रूप्यञ्च । सादृश्यन्तु सप्रतियोगिकं तद्धीव्यञ्च ।
 अथ भेदे सति तद्गतभ्रूयःसामान्यवत्त्वं सादृश्यं भेदश्च
 प्रत्याश्रयमन्यः सप्रतियोगिकश्चेति चेत्, तर्हि सादृ-
 श्यस्य भेदघटितत्वेन सावधित्वे तस्मात् सदृश इति
 स्यात् न तु तेन तस्य वा सदृश इति स्यात् । न च
 सादृश्यस्यापि सप्रतियोगिकत्वेन तस्मात् सदृश इति
 स्यात्, सावधौ हि तथा प्रतीति-प्रयोगौ न तु प्रतियो-
 गिनि, अभावेऽपि घटादिति^(१) प्रतीतिप्रसङ्गात् । अपि

रुद्धधर्मावत्त्वात् तद्भेदसिद्ध्या सामान्यरूपता तस्य न सम्भवतीति
 भावः । एवमग्रेऽपि, 'तदनिरूप्यश्चेति यद्गतसामान्यं तदनिरूप्यश्चे-
 त्यर्थः, विरुद्धधर्मान्तरमपि दर्शयति, 'तद्धीव्यञ्चश्चेति, 'चकारात्त-
 निरूप्यत्वसंग्रहः । शङ्कते, 'अथेति, इष्टापत्तिमाशङ्क्य निषेधति,
 'न चेत्यादि, 'तथा' पञ्चम्यर्थविषयकेत्यर्थः, 'प्रयोगः' व्यवहारः,
 'न त्विति न तु प्रतियोगिविषयकमात्रे पञ्चम्यर्थविषयकत्वमित्यर्थः ।
 प्रतियोगित्वस्य पञ्चम्यर्थत्वे दोषान्तरमाह, 'अभावेऽपीति अत्यन्ता-
 भावेऽपीत्यर्थः । अत्यन्ताभावविषयकप्रतीतेरपि पञ्चम्यर्थप्रतियोगित्व-
 विषयकत्वापत्तेरिति यावत् । 'घटादिति भूतले घटादभाव-
 इति प्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः । विशेषणंशमादाय दोषमुद्भाव्य विशेषे-

(१) घटान्नेतीति ख० ।

च तद्धर्मवत्त्वं यदि सादृश्यं तदा तत्-तद्भिन्नतयोः
सङ्करः स्यात्^(१) तद्धर्मवत्ता हि तत्ता तदन्या च तदत्ता,
यदि च तत्रैव तदत्ता तदा तदेव तद्वदिति स्यात् ।
तथाच तद्धर्मवत्ताप्रत्यभिज्ञानवत् सोऽयमिति स्यात्, न तु
तद्वदयमिति । एवं तद्वत्तैव हि तत्तेति गवयेऽपि गोबुद्धि-
व्यपदेशौ स्याताम् गोगतसामान्ययोगित्वेन गोवत्तत्ता-

ख्याग्रमादायापि तमुद्गावयति, 'अपि चेति, 'तत्तद्भिन्नतयोः' तत्ता-
तद्भिन्नतयोरित्यर्थः, इत्यात्पर इति न्यायात्, 'सङ्करः स्यात्' एक-
चोभयसत्त्वं स्यात्, अत्र हेतुमाह, 'तद्भवेति तद्गतधर्मवत्त्वभिज्ञा,
'तदत्ता' तस्यादृश्यं, 'तत्रैव' तत्रापि, 'तदत्ता' तस्यादृश्यं, तस्य
भेदाघटितत्वादिति भावः । ननु तत्र तदत्तासत्त्वे का चतिरित्यत-
आह, 'तदेति, 'तदेव' तदपि, 'इति स्यात्' इति व्यवहारः स्यात् ।
ननु तत्र तत्सत्त्वेऽपि व्यवहारनियामकोभेदोवक्तव्य इत्यत आह,
'तथा चेति तयोक्तौ चेत्यर्थः, कश्चिदेवं पाठः स एव सम्यक् ।
'इति स्यात्' वस्तुगत्या सादृश्यवति इति प्रतीतिः स्यात्, आपत्ति-
मुक्त्वा अनुपपत्तिमाह, 'न लिति, 'तद्वदयमित्येति, वस्तुगत्या
सादृश्यवतीत्यादिः, 'इतीति इत्येवेत्यर्थः । तदत्तायास्तत्तारूपत्वे
दोषमाह, 'एवमिति, कुत इत्याकाङ्गयामाह, 'गोगतेत्यादि,
'गोवत्तत्तात्रयत्वात्' गोत्ववत्तायास्तत्तायास्तत्तात्रयत्वादित्यर्थः । पूर्वो-

(१) सङ्करप्रसङ्गादिति ख० ।

अथत्वात् न विशेषः प्रत्यक्षत्वात् । न समवायः वृत्ति-
मत्त्वात्, इत्यधिकं^(१) सादृश्यं ।

यत्तु सादृश्यं भावोऽभावो वा, भावोऽपि सगुणं
निर्गुणं वा, निर्गुणमप्याश्रितमनाश्रितं वा, आश्रि-
तमपि सामान्यवन्निःसामान्यं वा, सामान्यवत्त्वे स्पन्दो-
ऽस्पन्दो वा, निर्गुणं निःसामान्यमाश्रितमेकाश्रितमने-

ऋगुण-कर्मावृत्तिलक्षणरूपहेतोरेव विशेषभेदसिद्धेः सामान्यभेदसाध-
कहेतोरेव समवायभेदसिद्धेः सम्भवेन तदानीं न विशेषः न सम-
वायइत्याद्यनुक्ता हेतुनन्तरेणापि तत्र विशेषादिभेदसिद्धिसम्भव-
इत्यावेदनाद्यैव इदानीं तमाह, 'न विशेष इति, 'प्रत्यक्षत्वात्'
लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वात्, 'वृत्तिमत्त्वात्' समवेतत्वात्, अत्र समवाय-
पदं अभावोपलक्षकं, कश्चिन्न समवायादिरिति पाठः । 'अधिकं'
सप्तपदार्थातिरिक्तं ।

परमतं निरसितमुपन्यस्यति, 'यत्त्विति, 'भावः' भावरूपं,
एवमग्रेऽपि, भावादिग्रन्थस्याजहसिङ्गत्वाच्च नपुंसकत्वं । परविकल्पे
आश्रितमित्यनन्तरं स्पन्दभिन्नं भावरूपमिति पूरणीयं, अन्यथा
स्पन्दोऽस्पन्दो वा भावोऽभावो वेति विकल्पद्वयस्थानुत्तरत्वेन न्यूनता-
पत्तेः । यद्यपि एकाश्रितमित्युत्तरेण परविकल्पस्यापि निवृत्तिः
सम्भवति तथापि एकाश्रितमपि नित्यमनित्यं वा नित्यमपि प्रत्यक्ष-

(१) इत्यतिरिक्तमिति ख० ।

काश्रितं वा, इति यथायथं सप्तपदार्थान्तर्गतमिति । तन्न । व्यवहारानुपपत्त्या तद्वहिर्भावात् अन्यथैतादृशविकल्पेन सामान्य-विशेष-समवायानामपि द्रव्यादित्रयसाधर्म्यात्तदन्तर्भावः^(१) स्यादिति । उच्यते ।

मप्रत्यक्षं वा इत्यादिविधविकल्पधाराया अनिवृत्तिः । 'यथायथं' यत्र यत्र यादृशं यादृशं सादृश्यं कश्चित् गुणरूपं कश्चित् क्रियारूपं द्रव्यरूपं सामान्यरूपमित्यर्थः, 'सप्तपदार्थान्तर्गतमिति, कृत्प्रपदार्थानां साधर्म्यनिश्चये विकल्पासम्भवादिति भावः । दूषयति, 'तन्नेति, 'व्यवहारानुपपत्त्या' तेन तस्य वा सादृश्य इति व्यवहारानुपपत्त्या इत्यर्थः, इदमुपलक्षणं तस्मात् सदृश्य इति व्यवहारापत्त्या इत्यपि बोध्यं । 'अन्यथा' प्रामाणिकव्यवहारमुल्लङ्घ्य विकल्पभयमात्रेण तस्य कृत्प्रपदार्थान्तर्गतत्वस्वीकारे, 'एतादृशविकल्पेन' सामान्यं भावोऽभावो वा इत्यादिविकल्पेन, 'सामान्य-विशेष-समवायानामपीति, अभावो भावोवेत्यादिविकल्पासम्भवादभावोक्तः, 'द्रव्यादित्रयसाधर्म्यात्' समवेतत्व-द्रव्यसमवेतत्वादिरूपतत्साधर्म्यात्, समवायस्यापि स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेन समवेतत्वात्, 'तदन्तर्भावः' द्रव्य-गुण-कर्मा-न्तर्भावः ।

एतावता मीमांसकमते निर्व्यूढे जरञ्जैयाधिकः स्वयमुत्तरयति, 'उच्यते इति, 'असाधारणान्येति असाधारणभिन्ना ये तद्गतभूयो-

(१) तदन्तर्गतत्वमिति ख० ।

असाधारणान्यतद्गतस्योर्ध्ववत्त्वं तत्सादृश्यं । यज्-

धर्मास्तद्वत्त्वं, 'तत्सादृश्यं' तन्निरूपितसादृश्यं इत्यर्थः । अस्ति च गवेषे
 गोत्वादिरूपासाधारणधर्माभिन्ना ये गोनिष्ठशुक्लादिगुण-पक्षनादि-
 रूपक्रिया-रुर-शृङ्गादिद्रव्यात्मकधर्मास्त्वदत्त्वात् गोनिरूपितसादृश्यं।
 स्वस्मिन् स्वसादृश्यवारणाय तद्वृत्त्यसाधारणधर्माभाववत्त्वे सतीति
 वक्तव्यं, असाधारणधर्मास्यापि भूयोऽन्तर्गतत्वेनासम्भव इति धर्मासा-
 धारणान्यत्वनिवेगः, असाधारणान्यत्वञ्च स्वावच्छिन्नभिन्नावृत्ति यत्
 स्वं तदन्यत्वे सति स्वाग्रयवृत्तित्वं वृत्तिमत्त्वं वा, विशेष्यदक्षाद-
 वृत्तियुदासः, सत्यन्तव्यावृत्तिः स्फुटैव । वस्तुतस्तु अवृत्तेरसाधार-
 णान्यत्वेऽपि न सतिस्तद्गतत्वाभावेन यावदन्तर्गतत्वाभावेनासम्भवाभा-
 वात् इति विशेष्यदक्षं गोपादेयमेव । न चास्य स्वत्वघटितत्वेना-
 ननुगततथा सादृश्यस्य दुर्भेद्यत्वमिति वाच्यं । स्वविशिष्टविशिष्टत्व-
 सम्बन्धेन किञ्चिद्दुर्भेदविशिष्टान्यत्वे सति वृत्तिमत्त्वस्यैव तथात्वात्
 प्रथमवैशिष्ट्यं स्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन, द्वितीयवैशिष्ट्यञ्च
 वृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन, अवृत्तौ
 असाधारणान्यत्वव्यवहारवारणाय वृत्तिमत्त्वनिवेगः, प्रकृते तदनि-
 वेगेऽपि न सतिरिति साम्प्रदायिकाः । तन्न । प्रमेयत्वादेरेव
 तथात्वेनातिप्रसङ्गापत्तेः ।

नव्यास्तु असाधारणोऽन्यो येभ्य इति व्युत्पत्त्या साधारणत्वलाभः,
 तत्पदं तद्दुर्भावच्छिन्नपरं, एवमप्येऽपि, तद्दुर्भावच्छिन्नगतसाधारण-
 भूयोर्ध्ववत्त्वं तद्दुर्भावच्छिन्ननिरूपितसादृश्यं, तद्दुर्भावच्छिन्नसाधा-

आत्यादिसाधारणं भेदाघटिततया च निरवधि तद्गत-
बहुधर्मवत्त्वं तन्निरूप्यमितीतरनिरूप्यत्वमेव तस्य सप्र-
तियोगिकत्वं, तवापि सादृश्ये तदेव सप्रतियोगिकत्वं,
न तु भेददीर्घादिवत्सावधित्वं तस्मात् सदृश इति प्रत्य-
यापत्तेः । बहुत्वञ्च त्रिचतुरादिसाधारणमिति नाननु-

रणत्वञ्च तद्गर्भावच्छिन्नवृत्तित्वे सति तद्गर्भावच्छिन्नभिन्नवृत्तित्वं ।
न च स्वस्मिन् स्वसादृश्यापत्तिः, तद्गर्भावच्छिन्नभिन्ननिरूपितसादृ-
श्यतावच्छेदकसम्बन्धेन भूयोधर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । न च
साधारणत्वनिवेशो व्यर्थः, भूयःपदस्य यावदर्थकत्वेनासम्भवापत्तेः ।
न चैवं 'भेदाघटितत्वाच्चेत्युत्तरग्रन्थसङ्गतिः,^(१) प्रकारतया भेदा-
घटितत्वादिति तदर्थत्वात्, तदभिधानस्य तस्मात् सदृश इति
व्यवहारवारणमात्रप्रयोजनकत्वादिति प्राङ्गः ।

अपरे तु असाधारणः सादृश्यस्यासाधारणो धर्मी गवयादिः
तदन्यश्चासौ स चेति कर्मधारयोत्तरतत्पुरुषः, स्वभिन्नतद्गतभूयोध-
र्मवत्त्वं स्वनिष्ठं तन्निरूपितसादृश्यमित्यर्थः, 'भेदाघटितत्वाच्चेत्यस्य
तु प्रतियोगिभेदाघटितत्वादित्यर्थः, भूयस्त्वन्तु न यावत्त्वं किन्तु
बहुत्वमेव, अतएव 'बहुत्वमित्युत्तरग्रन्थसङ्गतिरिति व्याचक्षते ।

'निरवधि' अवधिलानिरूपकं । ननु तस्य निरवधित्वे
सप्रतियोगिकत्वमपि न स्यात् इत्यत आह, 'तद्गतेत्यादि, 'इतरेति

(१) 'भेदाघटिततया च' इत्यत्र 'भेदाघटितत्वाच्च' इति कस्यचिन्मूलपुस्त-
कस्य पाठमनुसृत्य टीकाद्वयैतदुक्तमिति ।

गमः । न चातिप्रसङ्गः, इस्ति-मशकयोरपि प्राणित्व-
सुखित्व-दुःखित्वादिना^(१) सादृश्यात् । अतएव वैसादृश्ये-
ऽपि आङ्गादजनकत्वादिना^(२) चन्द्र इव मुखं पुष्पा-
दिना^(३) महिषीव गौरिति वक्ष्यतद्गतधर्मवत्त्वेन

सादृश्याभयेतरेत्यर्थः । एतेन गवादेरेव तन्निरूपकत्वं न तु गवया-
देरित्यावेदितं, 'तव' मीमांसकस्य । ननु भूयस्त्वं वज्रत्वमेव तच्च
नानुगतं इति तच्च सचचघटकत्वाद्यभावइत्यत आह, 'वज्रत्वमिति,
'साधारणमिति, यत्किञ्चिद्द्विविधयत्वरूपत्वान्तस्तेति भावः ।
ब्रह्मते, 'न चेति, 'अतिप्रसङ्गः' इस्ति-मशकयोरपि सदृशत्वप्रसङ्गः,
कुतः इत्याकाङ्गायामाह, 'इसीत्यादि, 'सादृश्यात्' सादृश्यस्य
प्रामाणिकत्वात् । 'अतएव' तद्गतचिचतुरादिधर्मवत्त्वेऽपि सादृश्यस्य-
प्रामाणिकत्वादेवेत्यर्थः, 'वैसादृश्येऽपि' तद्गतचिचतुराद्यतिरिक्तधर्मा-
भावेऽपि, 'आङ्गादजनकत्वादीत्यादिपदात् साकचक्ष-मण्डलाका-
रत्वपरिग्रहः, पुष्पादीत्यादिना वज्रक्षीरत्व-पावकत्वपरिग्रहः, 'गौरि-
तीति, व्यवहार इति शेषः । ननु भवन्मते सुसदृशत्व-मन्दसदृशत्व-
व्यवहारः कथं स्यादित्यत आह, 'वक्ष्येति, कस्यत्वं पञ्चलन्यूनवृत्ति-
द्वित्यापकसंज्ञावत्त्वं, संज्ञा च गुणरूपा विषयतारूपा वा इत्यन्य-
द्वैतम्, अत एकधर्मवत्त्वे पञ्च-षडादिधर्मवत्त्वे च न मन्दसादृश्य-

(१) प्राणित्व-शरीरित्व-सुखित्वादिनेति ख० ।

(२) आङ्गादकत्वादिनेति ख० ।

(३) वज्रक्षीरत्वादिनेति ख० ।

सुसदृशत्व-मन्दसदृशत्वम् । अतएव गवये गोसादृश्यं
 पृष्टः तद्धर्मवत्त्वमेव विवेचयति, वराहं गावोऽनुधाव-
 न्तीत्यत्र गोसादृश्यं वराहेऽप्युक्तम् । तद्धर्मवत्त्वेनोपमा-
 नोपमेयव्यवहारः काव्यादौ, साध्य-साधनवत्तामात्रेण
 दृष्टान्ते पक्षसादृश्यवाचकवति प्रयोगः परीक्षकाणाम् ।

वहारः । सुसदृशत्वलक्षणे पक्षत्वव्यापकसञ्ज्ञावत्त्वं निवेश्यमिति विवे-
 षणलक्षणादयमिति भावः । 'अतएव' चि-चतुरादिधर्मवति सादृश्य-
 सत्त्वादेव, अस्य वक्ष्यमाणप्रथमान्तत्रयेणान्वयः । 'अतएव' सादृश्यत्व
 तदगतधर्मस्वरूपत्वादेव, इति केचित् । तन्नन्दं । 'वराहमित्यादि-
 यन्वासङ्गतेः तस्य अल्पधर्मं सादृश्यत्वप्रतिपादकग्रन्थत्वेन सन्दर्भवि-
 रोधापत्तेः । 'गोसादृश्यं पृष्टः' गोसदृशः क इति जिज्ञासाविषयः
 पुरुषः, 'तद्धर्मवत्त्वं' गोगतधर्मवत्त्वं, 'विवेचयति' गणयति, 'वराहे-
 ऽप्युक्तमिति वननिष्ठत्व-चतुष्पदत्व-धावमानत्वसत्त्वात् इति भावः ।
 'तद्धर्मवत्त्वेन' तद्गतदिचिधर्मवत्त्वेन, 'काव्यादाविति "अकस्मात्
 देष्टि यो भक्तमाजन्मपरिसेवितं । न व्यञ्जनं कामयते त्याग्यो नृप-
 इवातुरः" इत्यादौ धर्मद्वयेन, "प्रतापी बह्मभिर्यागैर्युक्तो राजा
 भवानहं । इति मन्ये महाराज युग इन्द्र इव चितौ" इत्यादौ
 धर्मत्रयेण तद्व्यवहारः, 'साध्येत्यादि, 'मात्रपदेन धर्मान्तरव्यवच्छेदः,
 'सादृश्यवाचकवति' उदाहरणात्मकवाक्ये, 'प्रयोगः', महानसखे-
 त्यादिः, 'परीक्षकाणां' पण्डितानां ।

न चैते गौणाः, मुखे बाधकाभावात् । तस्मात्
केनचिद्धर्मेण कस्यचित् क्वचित् सादृश्यवत्त्वमन-
नुगतमस्ति । किञ्च यादृशबहुतद्धर्मवत्त्वज्ञानं सादृ-
श्यव्यञ्जकं तदेव तद्भावहारनियामकमस्तु किमधिकेन ।
अन्यथा चिचतुरादित्वे तु व्यञ्जकमपि बहुधर्मवत्त्व-

केचित्तु प्रतिवादिमि पुरुषे सदृष्टान्नोदाहरणवति सति
स्त्रीयप्रतिज्ञादेः प्रयोगः । अन्यथा न्यूनत्वेनैव वादिमिपहात् प्रति-
ज्ञादिप्रयोगे तेषां वृत्तिरेव नोत्पद्यत इत्याहुः, ।

‘न चैत इति, ‘एते’ व्यवहाराः । सर्वज्ञस्य सर्वसदृशत्वापत्तिरूपदोषं
पूर्वपक्ष्य तं स्वयं वारयति, ‘तस्मादिति, ‘अननुगतमिति, न तु
प्रत्याश्रयमेकमित्यर्थः । ननु तद्गतभूयोधर्मवत्त्वरूपमपि सादृश्यं तद्गत-
यादृशधर्मवत्त्वज्ञानोत्तरमेव गृह्यते तदेव सादृश्यव्यवहारनिमित्तं सादृ-
श्यमस्तु आवश्यकत्वादित्याग्रहते, ‘किञ्चेति, ‘सादृश्यव्यञ्जकं’ सादृश्य-
ज्ञानजनकं, ‘तदेव’ तादृशधर्मवत्त्वमेव, ‘तद्भावहारनियामकमिति
तत्सादृश्यव्यवहारविषयतावच्छेदकं सादृश्यरूपमिति यावत्, ‘किं
अधिकेन’ किं तादृशधर्मातिरिक्तधर्माणां सादृश्यघटकत्वेन, अनाव-
श्यकत्वादित्यर्थः । ‘अन्यथा’ तादृशधर्मस्य सादृश्यरूपत्वाभावे, तस्येति
शेषः, ‘चिचतुरादित्वे’ चिचतुरादिधर्मस्वरूपत्वे, ‘बहुधर्मवत्त्वमिति
व्यञ्जानामनेकत्वे एकस्मिन् व्यञ्जकत्वं न सम्भवति व्यभिचारादिति
तेषां प्रत्येकधर्मं प्रति एकैकस्य व्यञ्जकत्वमावश्यकमित्यभिप्रायः । ननु

मननुगतं स्यात् । व्यञ्जकमननुगतमपि वञ्चौ प्रत्यक्षा-
द्विबदिति चेत् । न । तथाभिव्यक्तौनां वैजात्यात् धूमा-
लोकादौ वञ्चिव्याप्यत्वमेवानुगतम् । अत्रापि तद्व्याप्य-
त्वमस्तीति चेत्, तर्हि यादृशं तद्व्याप्यत्वं तदेव तद्व्यव-
हारनिमित्तं । न च तद्गतबहुधर्मवत्त्वं^(१) न व्यञ्जक-

तथा सत्यपि का चतिरित्यत आह, 'अननुगतं स्यादिति, तथाच
गौरवमिति भावः । ननु अनाथत्वा गौरवमपि स्त्रीकार्थं यथा
धूमादीनामननुगमेऽपि तत्प्रत्ययादिकं वञ्चिव्यञ्जकं इत्याशङ्कते,
'व्यञ्जकमिति, अस्त्विति शेषः, अपैव दृष्टान्तमाह, 'वञ्चाविति,
तवाननुगतम एव नास्ति इति दृष्टान्ताधिद्विरित्याशङ्कते, 'तचेति,
'अभिव्यक्तौनां' व्यञ्जकानां धूमादीनां, अभि सर्वतोभावेन व्यञ्ज-
ज्ञानं यस्यादिति व्युत्पत्तेः, 'वैजात्यात्' वैजयन्त्यात्, 'अनुगतमिति,
तथाच तदेव धूमादीनामननुगतमकं इति कुतो गौरवमिति भावः ।
इदञ्च तददन्त्यादन्तिलरूपव्याप्यत्वाभिप्रायेण व्यापकसामानाधिकरण्य-
रूपाया व्याप्तेर्हेतुतावच्छेदकभेदेन भिन्नत्वात् । 'अत्रापि' सादृश्येऽपि,
'तद्व्याप्यत्वं' सादृश्यव्याप्यत्वं, 'अस्ति' व्यञ्जकानुगतमकमस्ति इत्यर्थः ।
मीमांसकः शङ्कते, 'तर्हीति, 'तदेव' सादृश्यव्याप्यत्वमेव, 'व्यवहार-
निमित्तं' स्थाप्रथाप्रयत्नसम्बन्धेन व्यञ्जकविधया सादृश्यव्यवहारप्रयो-
जकं तदेव तद्व्यञ्जकमस्त्विति यावत्, 'तदेवेत्येवकारव्यवच्छेद्यं स्वय-
माह, 'तद्गतेति, 'न व्यञ्जकं' न सादृश्यज्ञानजनकं, इति 'न चेति

(१) न तु तद्गतबहुधर्मवत्त्वज्ञानमिति ख० ।

मेवानुभवविरोधात् तद्गतभूयोधर्मस्य बद्धव्यत्वज्ञानं
विना सुसदृश-मन्दसदृशत्वज्ञानाभावाच्च । अथ तद्गत-
बहुधर्मवत्त्वं न सप्रतियोगिकं सादृश्यन्तु न तथेति^(१)
अवहर्त्तव्यसाधकमिति चेत्, न, सादृश्यवत्तस्यापि स-
प्रतियोगिकत्वात् ।

योजना । केचित्तु 'न चेति न त्वित्यर्थः, 'न व्यञ्जकमिति नकारो-
भिन्नक्रमे, दूषयति, 'नेति, अर्थस्तु पूर्ववदित्याहुः । 'अनुभवविरो-
धादिति, तथाच गवि तादृशबहुधर्मज्ञानोत्तरमेव गवये सादृश्य-
ज्ञानं न त्वन्यदा इत्यनुभवादिति भावः । तादृशानुभवे विप्रतिपक्षं
प्रत्याह, 'तद्गतेति, तथाच तद्गतधर्माणां बद्धव्यत्वज्ञानस्यावश्यकतया
सादृश्यबोधकतया सादृश्यज्ञानात्पूर्वं तद्गतधर्मज्ञानमावश्यकमिति
भावः । शङ्कते, 'अथेति, 'न तथा' न सप्रतियोगिकत्वाभाववत्सप्रति-
योगिकमिति यावत्, 'इति' इत्येव, 'व्यवहर्त्तव्यसाधकं' अतिरिक्त-
सादृश्यसाधकमित्यर्थः, दूषयति, 'नेति, 'सादृश्यवत्' भवन्मतषिद्धा-
तिरिक्तसादृश्यवत्, 'तस्यापि' तद्गतबहुधर्मवत्त्वस्यापि, 'सप्रतियोगि-
कत्वात्' तत्त्वेनानुभूयमानत्वात्, अनुभवापेक्षापे तवापि तच्च तस्मि-
द्धिर्न स्यादिति भावः ।

'यच्चिति, 'तत्ता-तद्वत्तयोः' तत्ता-तत्सादृश्ययोः, 'सद्वरः स्यात्'
एकच समावेशः स्यात्, तत्तायास्तद्गतधर्मवत्त्वरूपत्वादिति भावः ।

(१) सादृश्यन्तु तथेतीति ख० ।

यत्तु तत्ता-तदत्तयोः सङ्करः स्यादिति, तन्न, तच्चैव
 तद्धर्मवत्ता तदभेदो वा तत्ता सा च सोऽयमिति प्रत्य-
 क्षग्रामे भासते, भेदे भासमाने तदन्यस्मिन् तद्धर्मवत्ता
 तदत्ता यतो भवति तददयं न तु स इति तयोर्भेदात् ।
 नन्वेवं व्यक्त्यन्तरे गोत्वग्रहे तद्गोवदिसमिति स्यान्न

दूषयति, 'तच्चेति, 'तच्चैवेति, 'एवकारोभिन्नक्रमे, 'तद्धर्मवत्तेति
 तद्गतधर्मवत्तैवेत्यर्थः, 'तच्चेतिपरेणान्वयः । ननु गोतत्ता गवयवृत्ति-
 रिति व्यवहारः स्यादाधेयताया अनतिरिक्तत्वात् इत्यत आह,
 'तदभेदो वेति, 'भासमान इति सतीति शेषः, अन्यथास्य 'भव-
 तीत्यनेन, 'भवति' व्यवहियमाणा भवतीत्यर्थः । 'इतीति 'यतो
 भवतीति पूर्वोणान्वयः । 'तयोरिति, अत इत्यादि ।

केचित्तु 'इतिशब्दस्य काकाच्चिगोलकन्यायेन उभयत्रैवान्वय-
 इति अत इति न पूरणीयमित्याहुः । तन्न । एकस्य इतिशब्दस्य
 उभयार्थकत्वे सन्दर्भविरोधापत्तेः ।

'तयोः' तत्ता-तदत्तयोः, 'भेदात्' अवशाभ्युपेयभेदात् । नन्वे-
 तन्नते सादृश्यस्य भेदाघटितत्वादिदमसङ्गतं इति चेत्, न, तस्य
 तद्भेदाघटितत्वेऽपि आश्रयभेदघटितत्वात् । न च तथापि तदन्यस्मि-
 न्नित्यसङ्गतं, तस्य फलकथनरूपत्वात् । शङ्कते, 'नन्वेवमिति, 'एवं'
 उक्तरूपेण तयोर्भेदे, 'व्यक्त्यन्तर इत्यनेन तद्भक्तिभेदसत्त्वमावेदितं, तच्च
 गोत्वाग्रहे दृष्टापत्तिसम्भवात् 'गोत्वग्रहे इति गोत्वनिश्चये इत्यर्थः,
 'तद्गोवत्' तद्गोव्यक्त्यन्तरवत्, 'इवं' पुरोवर्तिव्यक्तिः, 'स्यादिति,

त्वियमपि गौरिति चेत्, न, गोत्वमात्रस्य तदन्यव्यक्ति-
वृत्तित्वसमुच्चयात् एकत्र नानासम्बन्धानवगमात् ।
तद्गोवृत्तिबहुधर्मज्ञाने भवत्येव तद्गोवदियमिति ।

तत्र तद्गोभेदस्य तद्गतबहुधर्मवत्त्वस्य च सत्त्वात् इति भावः ।
आपत्तिमुक्त्वाऽनुपपत्तिमप्याह, 'न त्वियमपीति, 'गौरिति गवा-
भेदवतीत्यर्थः, 'स्यादिति पूर्वोक्तान्वयः, तत्ता-तद्वत्तयोर्विरुद्धत्वा-
दिति भावः । ग्रहं निरस्यति, 'नेति, 'समुच्चयात्' ज्ञानात्,
'एकत्र' व्यक्तान्तररूपैकधर्मिणि, 'नानेति गोगतनानाधर्माणां,
'सम्बन्धानवगमात्' आश्रयत्वरूपसम्बन्धानवगमात्, तथाच तद्गत-
भूयोधर्मवत्त्वज्ञानाभावात् न तत्र तद्वत्ताप्रतीतिरिति भावः । नन्वेवं
इयं तद्गोवदितिप्रतीतिः कदाचिदपि न स्यात् इत्यत आह,
'तद्गोवृत्तौत्यादि, तथाचेष्टापत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणं व्यक्त-
न्तरे तद्गोक्तेः सादृश्यसत्त्वेऽपि गोसामान्यतत्तायां बाधकाभावात्
उक्तानुपपत्तेरप्यभावः । ननु सादृश्यस्य नानाधर्मरूपत्वे गोसदृश इति
ज्ञानं समूहालम्बनं स्यात् न तु विशिष्टज्ञानं इत्याशङ्क्य समाधत्ते,
'तथाप्ययमपीति, 'गोसदृश इति, विशिष्टवेशिष्यधीरिति शेषः ।
'एकत्रेति, 'उभयपदं नानापरं, 'समुच्चय इति धर्मपरोर्निर्द्देशः,
तथाच एकस्मिन् ज्ञाने नानाविशेष्यतानां सम्बन्धनिरूपकत्वं समु-
च्चयत्वमित्यर्थः । 'भूयोधर्मवत्त्वं' तादृशधर्मत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं,
'विवेकात्' निष्कर्षात्, तथाच तादृशाधिकरणताया ऐक्येन तस्मि-

तथाप्ययमपि शृङ्गादिमानिति समुच्चयधीः स्यात् न तु गोसदृश इति चेत्, न, एकबोभयसम्बन्धः समुच्चयोऽन्यगतभूयोधर्मवत्त्वमन्यत्र सादृश्यमिति विवेकात् ।

रूपितविशेष्यताया अप्येक्याजानाविशेष्यताभिरूपकत्वाभावेन न तस्य समूहासम्बन्धमित्यभिप्रायः इति साम्प्रदायिका व्याचक्षते ।

अत्रवस्तु ननु सादृश्यज्ञानेकधर्मरूपत्वे तज्ज्ञानं समुच्चयावगाहि स्यादित्याशङ्कते, 'तथाप्ययमपीति, 'समुच्चयधीः' समुच्चयावगाहिधीः, 'न तु गोसदृश इति नैकसम्बन्धावगाहि गोसदृश इति ज्ञानमित्यर्थः । 'एकत्र' एकस्मिन् धर्मिणि, 'उभयसम्बन्धः' अनेकसम्बन्धः, अन्यत्पूर्ववत् इत्याहुः, तच्चिन्तं ।

वस्तुतस्तु, ननु अत्यन्ताभाव-प्रतियोगिनोरिव भेद-प्रतियोगिगतधर्मधोरेकचावगाहि ज्ञानं आहार्यभिन्नं चेत् समुच्चयः इति सादृश्यस्य तद्भेदघटितत्वेन गोसदृश इति ज्ञानं समुच्चयरूपं स्यादिति तदस्य-आशङ्कते, 'तथाप्ययमिति, 'न गोसदृश इति, समुच्चयानात्मक-इत्यादिः । भेदावगाहिसमुच्चयोऽप्रसिद्ध इति न देखं, तस्याव्याप्यवृत्तितामते संबोगिभिन्नो वृत्तः संबोगवानित्यादेरिव प्रसिद्धत्वात् । समाधत्ते, 'एकचेति एकधर्मिणि भावाभावसम्बन्ध इत्यर्थः, तदवगाहित्वेन ज्ञानमपि तत्त्वेन व्यपदिश्यते इति भावः । 'अन्यगतेति गवसान्यगतेत्यर्थः, 'अन्यत्र' गवये, 'विवेकात्' विवेचितत्वात्, तथाच भेदो गवि पतितः तादृशधर्मवत्त्वन्तु गवये इत्येकधर्मिण्युभयानवगाहित्वेन कुतः समुच्चयत्वप्रसङ्गिरिति भावं वयं युक्तं व्याचक्षते ।

नवीनास्तु । विलक्षणसुखद्वये इतरसकलव्यावृत्तं
सादृश्यमनुभूयते न तु तदुभयमाचष्टिजातिरस्ति^(१)
तदुभयाभावे^(२) जातेरनाश्रयत्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात् ।
नापि अन्यं धर्मान्तरमस्तीत्यधिकं सादृश्यमुपेयं, तवापि

नव्यमीमांसकमतसुत्याप्य दूषयति, 'नवीनास्त्विति, 'इतरस-
कलव्यावृत्तं' तादृगसुखसामान्यावृत्तीत्यर्थः, 'अनुभूयते' एतत्सु-
खसदृशं तत्सुखमित्यनुभूयते, लोकेरिति शेषः । तथाच तदुभय-
माचष्टिधर्माभावात् भवन्मते तच्च सादृश्यानुभवोऽनुपपन्न इति
भावः । 'तदुभयाभावे' तदुभयनाश्रे, 'अनाश्रयत्वेन' स्वसमवा-
यिरहितत्वेन, 'अनित्यत्वप्रसङ्गादिति, तथाच पुनस्तादृगसुखद्वये
उत्पन्ने तादृगजातिरवश्योपेया अनेकसमवेतत्वाभावेन जातित्वमेव
तस्या न सादृश्याश्रयनाश्रादेव तस्मात्सदुत्पत्तौ तदुत्पत्तिरिति
सुतरामनित्यत्वं इति भावः । न च प्रत्यये घटत्वादेरिव तादृग-
जातेरपि तदानीं कास्यसम्बन्धमात्रं पश्चात्सदुत्पत्तौ ताभ्यां सह
तत्सम्बन्धोऽपि उत्पद्यते सम्बन्धस्थानित्यत्वे सम्बन्धिनोऽनित्यत्वमिति
तु रिक्तं वचः मनःसम्बन्धादेस्तथात्वेऽपि मनःप्रवृत्तेरथात्वात् इति
वाच्यं । मानाभावेन तत्कल्पनासम्भवादित्येव तत्त्वं । 'अधिकं'
संप्रपदार्थातिरिक्तं, नव्यमतोपरि गृह्यते, 'तवापीति, 'समानधर्मावत्त्वं'

(१) तदुभयमाचष्टिजातिरस्तीति ख० ।

(२) तदुभयाभाव इति ख० ।

समानधर्मवत्त्वं व्यञ्जकं विना कथं तच्च सादृश्याभिव्यक्तिरिति चेत्, न, प्रतीतिबलात् द्रव्ये तथा गुणादौ तु व्यभिचारात् । अतएव न व्यञ्जकेनान्यथासिद्धिस्तदभावेऽपि सादृश्यानुभवादिति^(१) । तत्तुच्छं विलक्षणं सुखद्वयं न सुखमाचहेतुजन्यं सुखान्तरस्यापि तादृशत्वापत्तेः, किन्तु विलक्षणादृष्टजन्यं तच्चादृष्टं विहिततद्देतुक्रियाविशेषानुष्ठानादन्येषामप्यस्तीति ते-

तद्गतधर्मवत्त्वं, 'अभिव्यक्तिः' प्रतीतिः, 'द्रव्य इति सावधारणं, 'तथा' व्यञ्जकसापेक्षं, 'व्यभिचारात्' गुणादिधर्मिकसादृश्यज्ञाने व्यञ्जकज्ञानव्यतिरेकव्यभिचारात् । 'अतएवेति, तथाच व्यञ्जकस्य सर्व्व-सापेक्षितत्वे व्यञ्जकेनैव सदृशत्वव्यवहारोपपत्तौ किमतिरिक्तसादृश्यकल्पनया इत्यचानुयोगोऽपि नास्तीति भावः । 'तदभावेऽपि' व्यञ्जकाभावेऽपि, 'सादृश्यानुभवात्' गुणादावित्यादिः, 'इतीति, आह्वरिति शेषः । दूषयति, 'तत्तुच्छमिति, 'सुखमाचहेतुजन्यं' सुखसामान्यकारणजन्यं, 'सुखान्तरस्य' अविलक्षणसुखस्य, 'तादृशत्वापत्तेः' विलक्षणत्वापत्तेः, धर्मादिरूपकारणसाम्यादितिभावः । 'विलक्षणादृष्टेति विजातीयादृष्टेत्यर्थः, सुखजनकादृष्टस्य धर्मतया निषिद्धक्रियायास्तत्रानुपयोगात् 'विहितेति, 'तदेतुः' विजातीयादृष्टहेतुः, 'अन्येषां' पुरुषाणां, 'अस्तीति 'इतिग्रन्थः हेत्वर्थकः ।

(१) इत्याह्वरिति ख० ।

धामपि तादृशानि सुखानि भवन्तीति तेषु कारण-
विशेषप्रयोज्या विलक्षणजातिरस्ति तस्मात् जीवा-
नामानन्त्यात्^(१) अनादिनिधनत्वाद्युत्पन्नानागतवि-

नन्वेतावता का चतिरित्यभिप्रायेणाशङ्कते, 'तेषामपीति तादृश-
पुरुषाणामपीत्यर्थः, 'कारणविशेषप्रयोज्या' विहितक्रियाविशेष-
प्रयोज्या, तचेति शेषः, 'अस्तीति, तथाच तादृशक्रियाविशेष-
जन्यत्वादिकमादाय तच्च सादृश्यव्यवहार इति भावः । ननु
तादृशसुखदयं न कस्यापि कदाचिदुत्पन्नं न वोत्पत्स्यमानं न
वादृष्टविशेषजन्यं येन तादृशसुखसादृशानुपपत्त्या तदतिरिक्तं स्यात्
इत्यत आह, 'तस्मादिति अदृष्टविशेषाजन्यजन्यसुखस्याप्रामाणिकत्वा-
दित्यर्थः, 'आनन्त्यात्' असंख्यत्वात्, 'अनादिनिधनत्वात्' उत्पाद-
विनाशरहितत्वात्, 'उत्पन्नानागतविजातीयं उत्पन्नेभ्योऽनागतेभ्यश्च
विलक्षणं सुखं नास्तीत्यर्थः । तथाचानन्तसंसारे कदाचित् कस्यचित्
तादृशं सुखमुत्पन्नं अवश्यमुत्पत्स्यते वा इति भावः । न च
तादृशसुखं नास्तीति सिद्धासिद्धिपराहतं, उत्पन्नानागतादृष्टविशेष-
जन्यसुखातिरिक्ते सुखत्वाभावोक्तौ तात्पर्यात् । ननु तादृशसुख-
स्याप्रसिद्धावपि दुःखादिकं तादृशं सम्भवति इति विलक्षणे दुःखा-
दिचये सादृशानुभवादधिकं तदाद्यं इत्यत आह, 'एवमिति
उक्तरूपेण तादृशसुखस्याप्रसिद्धावपि, 'दुःखादीत्यादि, तादृ-

(१) आत्मनामानन्त्यादिति ख० ।

जातीयं न सुखमस्ति, एवं दुःखादिकार्यान्तरेऽपि^(१),
 न ह्यनुत्पन्नजातीयमनुत्पत्स्यमानजातीयं वा कार्य-
 मस्ति । यच्च व्यक्तिसाधने जातेरनित्यत्वमापादितं, तदपि
 न, नाशकाभावात्, अतएव द्वयोरपि तदवस्थानम् ।
 अपि चैकत्र प्रतियोगिभेदेन सादृश्यं भिन्नं न त्वेकं

श्रेत्यादिः, 'कार्यान्तरेऽपीति, अप्रसिद्धिरिति शेषः । 'एवं' अप्रसि-
 द्धिः, 'कार्यान्तरेऽपीत्यनन्तरं' किमपि न पूरणीयमित्यप्याहुः ।
 कुत इत्याकाङ्क्षायामाह, 'न हीति, ननु तादृशसुखे वैजात्यस्वीकारे
 आश्रयनाग्रे जातेरनित्यत्वं स्यादित्याशङ्कान् निराकरोति, 'यच्चेति,
 'आपादितमिति भवतेत्यादिः । 'नाशकाभावादिति, अन्यथा
 घटत्वादेरपि प्रकथे नाशापत्तेः गुणनाशं प्रत्येवाश्रयनाशस्य हेतुत्वा-
 दिति भावः । उपसंहरति, 'अतएवेति, 'द्वयोरपि' तादृशविजाती-
 यसुखयोरपि, 'तदवस्थानं' तद्गतावस्थानवत्त्वं सादृश्यमिति यावत् ।
 'द्वयोरपि' अदृष्टवैजात्य-सुखवैजात्ययोरपीत्यर्थः, 'तत्' तदानीं
 आश्रयनाशदशायां, 'अवस्थानं' अवस्थितिरिति वार्थः । शङ्कते,
 'अपि चेति, 'व्यवहारादिति, एकस्मिन् गवये गोसादृश्यं मद्दिष-
 सादृश्यं भिन्नं भिन्नं तयोरेकले गोसादृश्यं शोभनं मद्दिषसादृश्यं
 मन्दमिति व्यवहारानुपपत्तेरेकत्र शोभनत्वमन्दत्वयोरसम्भवादिति

(१) दुःखान्तरकार्येष्वपीति ख० ।

सुसदृश-मन्दसदृशव्यवहारात्, तथाच योग्यत्वादेकग्रहे
सर्वग्रहप्रसङ्गः । प्रतियोगिगतभूयोधर्मज्ञानस्य व्यञ्ज-
कस्य क्रमात् क्रमे तदेव व्यवहारनिमित्तमित्युक्तम् ।
किञ्चैवं वैसादृश्यमपि स्यात् । न च सादृश्याभावः,

भावः । 'योग्यत्वात्' आश्रयसन्निकर्षसावश्यकत्वेन सर्वेषां सादृश्यानां
सन्निकृष्टत्वात्, 'एकग्रहे' एकसादृश्यग्रहद्वारायां । ननु व्यञ्जकग्रह-
क्रमादेव तद्ग्रहक्रम इत्याशङ्क्य दूषयति, 'प्रतियोगीति तादृश-
धर्माणां ग्रहोच्यतात् इति व्युत्पत्त्या तादृशधर्माणादकव्यञ्जकज्ञानस्य
इत्यर्थः, 'क्रमे' सादृश्यग्रहक्रमे, 'तदेव' तादृशं व्यञ्जकमेव, 'व्यव-
हारनिमित्तं' सादृश्यव्यवहर्तव्यतावच्छेदकं, 'इत्युक्तमिति इत्यत्र
समाधानं उक्तं, मयेतिशेषः ।

केचित्तु पूर्वं सादृश्यव्याप्यानां प्रतियोगिगतधर्माणां व्यञ्जकत्व-
माशङ्कितं तदभिप्रायेणेदं यथाश्रुतमेव सम्यगित्याहुः ।

समाधानञ्च अनुभवविरोधरूपं सुसदृशत्वादिव्यवहारानुप-
पत्तिरूपञ्च । शङ्कान्तरमुत्थाप्य निरस्यति, 'किञ्चैवमिति, 'एवं'
साधर्म्यस्य सादृश्यरूपत्वे, 'वैसादृश्यमपीति, सादृश्यवतीत्यादिः,
'स्यादिति, भवन्मते सादृश्यस्य साधर्म्यरूपत्वे सुतरां वैधर्म्यस्य
वैसादृश्यरूपत्वमिति गूढाभिप्रायः । अस्मन्मते वैसादृश्यस्य सादृ-
श्याभावरूपतया नेयमापत्तिः सम्भवतीत्याह, 'न चेति, सादृश्य-
वतीति शेषः, 'सादृश्याभावः' सादृश्यसामान्याभावः, कुत इत्या-

तद्वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् । सादृश्याभावत्वेनैव प्रती-
तिर्विशब्दस्य निषेधार्थकत्वात्^(१) इति चेत्, तर्हि
गौरिव महिषीत्यत्र पावनत्व-क्षीरवत्त्वादिना विव-
क्षितसादृश्यानाश्रये गवये वैसादृश्यं न स्यात्, न हि

काङ्क्षायामाह, 'तद्वैपरीत्यस्यापीति, 'तद्वैपरीत्यस्यापि' सादृश्या-
भाववैपरीत्यस्यापि सादृश्याप्यपीति धावत्, 'सम्भवात्' तत्र सत्त्वा-
दित्यर्थः । ननु विसदृश-इति प्रतीतेर्वैधर्म्यत्वेन तद्विषयत्व-
मनुभवसिद्धं विसदृशपदस्य विधर्मपरत्वादित्यतस्तस्य तथात्वमनु-
भावयति, 'सादृश्याभावत्वेनैवेति सादृश्यसामान्याभावत्वेनैवेत्यर्थः,
'एवकारेण वैधर्म्यत्ववच्छेदः । तत्र युक्तिमाह, 'विशब्दस्येति,
'निषेधार्थकत्वात्' अत्यन्ताभावार्थकत्वात्, तथाच तस्य तादृशार्थ-
कत्वं योगसम्भवेव भवन्मते तु अन्यार्थकत्वं पारिभाषिकमिति
गूढाभिप्रायः । उत्तरयति, 'तर्हीति, 'इत्यचेति, 'विवक्षितेति
परेणाम्बयः, 'पावनत्वं' पवित्रत्वं, 'क्षीरवत्त्वादीत्यादिना शृङ्गा-
दिमत्वपरिग्रहः । अभेदे तृतीया, 'विवक्षितेति व्यवहृतेत्यर्थः,
'अनाश्रय इति, एतेन सादृश्यप्रतियोगिकाभाववत्त्वं गवये ज्ञापितं
तेन च योगसम्भवासादृश्यप्रतियोगिकाभाववत्त्वं तत्रास्तीति मन्मते
नानुपपत्तिरिति व्यञ्जितं । 'न' स्यादित्यत्र हेतुमाह, 'न हीति,

(१) निषेधार्थपरत्वादिति ख० ।

तत्र गोसादृश्यं तद्भावश्च, तस्मात् साधर्म्य-वैधर्म्ये
सादृश्य-वैसादृश्ये ।

यत्तु तद्वृत्त्यनेकधर्मवत्त्वं सादृश्यं तेनाभेदेऽपि
“गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । राम-रावण-
योर्युद्धं राम-रावणयोरिव” । इत्यादौ सादृश्यं । न चैवं

‘हि’ यस्मात्, ‘तत्र’ गवये, ‘तद्भावः’ गोसादृश्यसामान्याभावः;
तथाच सामान्याभावप्रतियोगिनोर्विरुद्धयोरेकचासत्त्वेन भवन्मते
गवये गोवैसादृश्यव्यवहारो न स्यात् मन्मते तु सादृश्यप्रतियोगि-
काभावस्य वैसादृश्यरूपत्वेन तत्र तद्व्यवहारो नानुपपन्न इति भावः ।
उपसंहरति, ‘तस्मादिति, ‘साधर्म्यं’ तद्गतधर्मवत्त्वं, ‘वैधर्म्यं’ तद्वृत्ति-
धर्मवत्त्वं, तथाच वैसादृश्यस्य यौगिकत्वाभावेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

एकदेशिमतमुत्थाप्य दूषयति, ‘यत्त्विति, ‘सादृश्यमिति, तथाच
तद्वृत्तिभ्रयोधर्मवत्त्वमात्रं तत्सादृश्यं न तु भेदगर्भं इत्यर्थः, तस्य
भेदाघटितत्वे युक्तिमप्याह, ‘तेनेति, ‘तेन’ सादृश्यस्य भेदाघटितत्वेन,
‘अभेदेऽपि’ प्रतियोग्यनुयोगिनोर्भेदाभावेऽपि, ‘इत्यादावित्यादि-
पदात् “ममैतच्छिशुसादृश्यमस्मिन्नान्यत्र कुचचित्” । इति यशोदो-
क्तिपरिग्रहः । ननु सादृश्यस्य भेदाघटितत्वेन गौरवाच्च तत्र गवय-
पदशक्यतावच्छेदकत्वं भेदाघटितत्वे गौरवाभावात् कथं तत्र न
गवयादिपदशक्यतावच्छेदकत्वं । न च तथापि गोवृत्तित्वादिविशे-
षणवैशिष्ट्याघटितत्वेन गौरवं तदवस्थमेव इति वाच्यं । तस्योपलक्षण-
त्वादन्यथा गोवृत्तित्वविशिष्टधर्माणां गवयेऽभावान्नत्र तत्सादृश्यानुप-

गौरपि गोसदृशत्वे गवयपदाभिधेयत्वापत्तिः । तच्च सादृश्यपदस्य^(१) विशेषे तात्पर्यात् । अन्यथा महिषेऽतिप्रसङ्ग इति । तन्न । तस्य तेन वा सदृश इति-

पत्तेः गोनिष्ठभेदप्रतियोगित्वविशिष्टतादृग्धर्मावत्त्वस्य तथात्वे विशेष्य-विशेषणगुरुतरधर्मादये तदवच्छेदकत्वकल्पने महागौरवात् इत्याशङ्कते, 'न चैवमिति, 'एवं' तस्य भेदाघटितत्वे, 'गवयपदाभिधेयत्वं गवयपदग्रह्यतावच्छेदकत्वं । समाधत्ते, 'तत्रेति, 'सादृश्यपदस्य' सादृश्यवाचकसदृशपदस्य इत्यर्थः, सादृश्यस्य वाक्यत्वेन पदत्वाभावात्, 'विशेषे' प्रत्याश्रयविभिन्ने खुर-शृङ्ग-रूपादिरूपविशेषधर्मे, 'तात्पर्यात्' सङ्केतात्, तथाच तादृग्धर्माणां ग्रह्यत्वान्यूनवृत्तित्वेन तदवच्छेदकत्वासम्भवात् अनन्तशक्तिकल्पने महागौरवं इति भावः । ननु सादृश्यानां तथारूपत्वेऽपि सादृश्यरूपानुगतरूपेण ग्रह्यतावच्छेदकत्वकल्पने बाधकाभावः, न वा शक्तेरनन्तत्वं इत्यत आह, 'अन्यथेति अनुगतसादृश्यरूपेण गोसादृश्यस्य गवयपदग्रह्यतावच्छेदकत्वे, 'महिषेऽतिप्रसङ्गः' महिषेऽपि गवयपदग्रह्यत्वप्रसङ्गः, गोनिरूपितसादृश्यत्वावच्छिन्नस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । 'इति-प्रयोगादिति प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात्, तथाच तस्य सदृश इत्यत्र षष्ठ्यर्थो निरूपितत्वं तस्य च सादृश्येऽन्वयः, तेन सदृश इत्यादौ द्वितीयार्थः साहित्यं, समानधर्मावत्त्वं तच्च सदृशशब्दार्थः, तादृशव्यवहारद्वयस्य भवन्मते भेदस्थले सम्भवेऽपि अभेदस्थलेऽसम्भवादिति

(१) सदृशपदस्येति ख० ।

प्रयोगात्^(१) । न चाभेदे सम्बन्धः सहार्थो वा सम्भवति । गगनं गगनाकारमित्यादौ तु गगनाद्येवैतादृश-धर्मवन्नान्यदित्यत्र तात्पर्यम् ।

यद्वा स्थानान्तरीयगगन-सागरयोरुपमानत्वं^(२) त-योर्युद्धविशेषे तयोरेव युद्धान्तरमुपमानमिति ।

भावः । ननु कथं अभेदस्थले तादृशप्रयोगासम्भव इत्यत आह, 'न चेति, 'अभेदे' प्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदस्थले, 'सम्बन्धः' निरूपकत्वरूपसम्बन्धः, खंष्टिधर्मवत्त्वस्य खनिरूपितत्वाभावात् खाभिन्ने खसाहित्याभावात्तस्य विभक्त्यर्थत्वे उद्देश्यतावच्छेदक-विधेयतावच्छेदकयोरेक्याच्छाब्दबोधसम्भवाच्चेति भावः । ननु गगनाकारमित्यादेः का गतिरित्यत आह, 'गगनमित्यादि, 'नान्यदिति, तथाच गगनमिति सावधारणमिति भावः । 'इत्यत्र तात्पर्यमिति, अवधारणार्थकपदे तात्पर्यमिति भावः । ननु गगनं गगनं इत्यादिवत् गगनं गगनवृत्तिधर्मवदित्यादेरपि निराकाङ्क्षत्वात् तादृशवाक्यार्थस्यापार्थक्यत्वापत्तिरित्यत आह, 'यदेति, 'उपमानत्वमिति, तथाच सामान्यशब्दस्य विशेषपरतया गगनपदद्वयस्य सागरपदद्वयस्य च विशेषपरतया नानुपपत्तिरिति भावः । ननुक्तयशोदोक्तेः का गतिरिति चेत्, बलरामतात्पर्येणापि तदुपपत्तेः तच्चेदम्पदस्य बलरामपरत्वे बाधकाभावात् ।

(१) इति प्रतीतिप्रयोगादिति ख० ।

(२) सर्गान्तरीयगगन-सागरयोरुपमानत्वमिति ख० ।

नन्वयं देवदत्तस्तदन्वो वा भवतु तत्सदृशस्तावदय-
मिति भेदाभेदसंशयेऽपि सादृश्यनिश्चयात् अतिरिक्तं
सादृश्यमस्त्विति^(१) चेत्, न, देवदत्तधर्माभाभिप्रा-
येण^(२) एकदेशे सादृश्यपदप्रयोगात् कथमन्यथा स
एवायं न तु तत्सदृश इति, तत्सदृशोऽयं न तु स इति
प्रतीति-प्रयोगौ । न चात्र सदृशपदं भेदमात्रपरमिति

सादृश्यस्यातिरिक्ततावस्थापकं मीमांसकयुक्तान्तरं निरस्यति,
'नमित्यादिना, 'तत्सदृशः' देवदत्तसदृशः, इतीत्यस्य 'निश्चयादि-
त्यनेनान्वयः, मात्रपदेन भेदव्यवच्छेदः । तथाच तत्र सदृशपदस्य
देवदत्तगतधर्मावत्त्वमात्रे लक्षणेति भावः । 'एकदेशे' सदृशपदग्रन्थै-
कदेशे, 'सादृश्यपदप्रयोगात्' सादृश्यवाचकसदृशपदप्रयोगादित्यर्थः ।
तथाच लक्षणासूत्रकस्तादृश्यव्यवहार इति भावः । तत्रैव युक्तिमाह,
'कथमन्यथेति, 'अन्यथा' सादृश्यस्य भेदात्प्रतिपत्तेः, तस्मिन् तत्सदृश-
भेदप्रतीति-प्रयोगावुक्त्वा तत्सदृशे तद्भेदप्रतीति-प्रयोगावाह, 'तत्स-
दृशोऽयमिति, अत्रप्रतीति-प्रयोगयोः सादृश्यविशिष्टे तद्भेदावगाहि-
तयाप्युपपत्तिरित्यत आह, 'तत्सदृशोऽयमिति तत्सादृश्यावच्छिन्नो-
ऽयमित्यर्थः, तथाच तत्सादृश्यसामानाधिकरण्येन तादृशप्रतीत्यादे-
रुपपत्तावपि तत्सादृश्यावच्छेदेन तद्भेदावगाहिप्रतीत्यादेर्भवन्मतेऽनु-
पपत्तिः अभेदेऽपि सादृश्यस्वीकारात् इति भावः । इति तु वक्ष-

(१) सादृश्यमितीति ख० ।

(२) देवदत्ताभिप्रायेणेति ख० ।

युक्तं, मुख्ये सम्भवति लक्षणाया अयोगात् तस्मान्न
पदार्थान्तरं सादृश्यमिति । स्यादेतत्, मा भूत् पदा-
र्थान्तरं, तथापि प्रत्यक्षाच्छब्दाद्वा गवये गोसादृश्यज्ञा-
नात् गवयसदृशो गौरितिज्ञानमुपमितिः । न चैतत्प्र-
त्यक्षं, असन्निरहितविशेष्यकत्वात्^(१) । नानुमानं लिङ्गा-

गतिः । ग्रहते, 'न चेति, 'युक्तमिति परेणान्वयः, अयुक्तत्वे हेतु-
माह, 'मुख्य इति शक्ये इत्यर्थः, अर्थ इति शेषः । उपसंहरति,
'तस्मादिति । सादृश्यस्यातिरिक्ततां व्यवस्थापयितुमशक्तोऽपि मीमां-
सकः सख्यः ग्रहते, 'स्यादेतदिति, 'एतत्' सादृश्यस्य कृत्तपदार्था-
न्तर्गतत्वं, इदञ्च "तुभ्यस्तु दुर्जनः" इति न्यायेन उक्तं । 'एतत्'
सादृश्यं, 'पदार्थान्तरं', 'मा भूदिति न स्यादित्यर्थः । 'प्रत्यक्षादिति
इन्द्रियादित्यर्थः, जन्यत्वं पञ्चम्यर्थः, 'ज्ञानादित्यन्वयी, एवमप्येऽपि ।
अतौन्द्रियेऽसन्निरहणे च गोसादृश्यज्ञानात् गवि तत्सादृश्यज्ञानस्यापि
उपमितित्वादाह, 'शब्दादेति, 'ज्ञानादिति 'ज्ञानमित्यन्वयि, तादृ-
शज्ञानजन्यज्ञानमित्यर्थः, सख्यण्त्तु तत्सादृश्यप्रकारकज्ञानजन्य-तदि-
शेष्यक-तत्सादृशसादृश्यप्रकारकज्ञानत्वं तद्विशेष्यकोपमितिलमिति,
सामान्यसख्यण्त्तु सादृश्यप्रकारकज्ञानत्वं इति तदभिप्रायः ।
तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षादिभिन्नत्वं एव उपमितित्वं वेत्स्यति इति प्रत्य-
क्षादिभिन्नत्वं तच्च सम्पादयति, 'न चैतदिति, 'असन्निरहितविशेष्य-
कत्वात्' गवादेर्दूरवर्तित्वात्सन्निरहणादिति यावत्, तैरसौक्तिक-

(१) विशेष्यासन्निरहणादिति ख० ।

भावात् । न च गवयगतं सादृश्यं लिङ्गम्, अपक्षधर्म-
त्वात् । अथ सदृशद्वयान्तरदर्शने यो यद्गतसादृश्यप्रति-
योगी स तत्सदृश इति प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहे सति गवय-
गतसादृश्यप्रतियोगित्वात् गौर्गवयसदृश इत्यनुमिति-
रिति चेत्, न, व्याप्तिग्रहं विनैव प्रथममपि प्रत्यक्षाच्छ-
ब्दाद्वा गोसदृशं गवयं ज्ञात्वा गवि गवयसादृश्यज्ञानोद्-
यात् । किञ्च गवि गवयसादृश्यं न साध्यं प्रथमतस्तद्-

सन्निकर्षानभ्युपगमादिति भावः । 'लिङ्गभावादिति अव्यभिचारि-
पक्षधर्मलिङ्गभावादित्यर्थः । शङ्कते, 'न चेति, 'सादृश्यमिति गोसा-
दृश्यमित्यर्थः, 'अपक्षधर्मत्वात्' गवावृत्तित्वात्, इदमुपलक्षणं गवय-
सादृश्यस्य गोलस्य वा तथात्वे साध्याविशेषात् सिद्धसाधनादित्यपि
बोध्यं । तद्गतसादृश्यप्रतियोगित्वेन हेतुना तत्सादृश्यं साधनीयं तत्र
पक्षे साध्यसन्देहेन पक्षान्तर्भावेन व्याप्तिनिश्चयो न सम्भवतीति
दृष्टान्तस्थलं प्रदर्शयन् सामान्यव्याप्तिमुक्त्वाय शङ्कते, 'अथेति, 'सदृश-
द्वयान्तरेति गो-गवयभिन्नखराश्वादीत्यर्थः, 'दर्शने' तयोः सादृश्य-
ज्ञानदशायामित्यर्थः, एतेन तत्रैव व्याप्तिनिश्चयः सम्भवतीत्यावेदितं,
'विनैव' विनापि । ननु व्याप्तिग्रहो यत्र न जातस्तत्र न जायत एव
तज्ज्ञानमिति यद्युच्यते तदाप्याह, 'प्रथममपीति, 'प्रथममपि'
व्याप्तिग्रहात् पूर्वमपि । क्षणविलम्बस्य श्रपथनिर्णयत्वादाह, 'किञ्चेति,
'न साध्यमिति, वक्तुं शक्यत इति शेषः, 'प्रथमतः' व्याप्तिग्रहात् पूर्वम्,
व्याप्तिग्रहस्य साध्यज्ञानाधीनत्वादिति भावः । सामान्यव्याप्तौ प्रकृत-

प्रतीतेः, गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वञ्च गवि न प्रत्यक्षं
विषेद्यस्यासन्निकर्षादिति नानुमितिगम्यं तस्मिन्स्यापि
तद्गतत्वेनाप्रत्यक्षस्य लिङ्गान्तरगम्यत्वेनानवस्थानात् ।
न च गौरेतद्गवयसदृशः गवयगतभूयोऽवयवादिसामा-
न्यवत्त्वात् गवयान्तरवदिति रामं । गवयान्तराज्ञानेऽपि
गवि गवयसदृशत्वप्रत्ययात् । अतएव गवि गवयगत-

साध्यज्ञानानपेक्षणाद्वैलसिद्धिमाह, 'गवयगतेति, 'विशेष्यस्यासन्निक-
र्षात्' पक्षस्य गोरसन्निकर्षादित्यर्थः । ननु तादृशहेतुरपि तत्रानुमेय-
इत्यत आह, 'तस्मिन्स्यापि गवयसादृश्यप्रतियोगित्वरूपलिङ्ग-
स्याप्येत्यर्थः, 'तद्गतत्वेन', 'अप्रत्यक्षस्य' प्रत्यक्षाविषयस्य, इदञ्च 'लिङ्गा-
न्तरगम्यत्वेनेत्यत्र हेतुगर्भविशेषणं, 'अनवस्थानादिति तत्साधकलिङ्ग-
मप्यनुमेयं पुनस्तत्साधकलिङ्गमप्यनुमेयमित्याद्यनवस्थानादित्यर्थः ।
उक्तानवस्थाया अनादित्वेऽप्याह, 'न चेति, 'एतदिति गवयान्तरस्य
दृष्टान्तत्वसम्बन्धित्वं । न च विशेषथाप्तिरप्रयोजिकेति देशं, दृष्टान्तसत्त्वे
तस्या अपि प्रयोजकत्वात् अन्यथा तन्निर्वचने ग्रन्थकर्तुरन्मत्ततापत्तेः,
न हि प्रकृतानुपयुक्तं कुचचित्कश्चिन्निर्वृत्ति । 'सामान्यवत्त्वात्' तत्-
प्रतियोगित्वादित्यर्थः, अन्यथा साध्याविशेषापत्तेः । 'इति रामं' इति
मनोज्ञमित्यर्थः । 'प्रत्ययादिति, तथाच तादृशज्ञानस्यागत्या उप-
मितिलं स्वीकरणीयमिति भावः । यद्यपि गोरसन्निकृष्टत्वेन प्रकृत-
हेतोः पक्षधर्मताज्ञानं न सम्भवतीत्युक्तदोषस्य जागरूकत्वाद्दोषान्तर-

गोसादृश्यं गोगतगवयसादृश्यं विनानुपपद्यमानं तत्त्व-
 क्षयति, न हि गोसदृशो गवय एतद्विसदृशो गौरिति
 वाच्यमिति निरस्तम् । गवयनिरूपितगोसादृश्याप्र-
 सिद्धौ तेन विनानुपपत्तिज्ञानाभावात् । किञ्च तवार्था-
 पत्तिर्व्यतिरेक्यनुमानं । न च गवयगतसादृश्यप्रतियो-

दानमसङ्गतं, तथापि गवि सन्निकर्षदृश्यामपि तादृशज्ञानस्य गानु-
 मितित्वसम्भव इत्यावेदनायैव तथोक्तिरिति । अयमर्थापत्तेः प्रमा-
 णान्तरत्वस्वीकारात् । तत्र तस्मास्तीत्याह, 'अतएवेति वक्ष्यमाणदोषा-
 देवेत्यर्थः, अस्य निरस्तमिति परेषाम्वयः, 'गवौति, 'तत्त्वक्षयतीति
 परेषाम्वयः । गवयगतगोसादृश्यं तत्त्वक्षयनकर्तृ तत्र विशेषणं अनु-
 पपद्यमानान्तं, 'तत्' गवयसादृश्यं । न चापाद्यापादकयोः वैय-
 धिकरथं, गवयगतगोसादृश्यपदेन गोनिष्ठस्य गवयनिष्ठसादृश्यप्रति-
 योगित्वस्य उक्तत्वात् । आपाद्यापादकयोर्व्यभिचाराभावं ग्राहयति,
 'न हीति, 'एतद्विसदृशः' एतत्सादृश्याभाववान् इत्यर्थः । गोरसन्नि-
 हृतत्वेनापाद्यज्ञानासम्भवेन तदनुपपत्तिज्ञानमसम्भवीति दूषयति,
 'गवयनिरूपितेति, 'गोसादृश्याप्रसिद्धाविति, गोरसन्निहृतत्वेनेत्यादिः,
 'अप्रसिद्धौ' अनिश्चये, 'तेन विना' तादृशसादृश्येन विना, 'अनु-
 पपत्तिज्ञानाभावादिति अनुपपत्तिज्ञानासम्भवादित्यर्थः । अर्थापत्तेः
 प्रमाणान्तरत्वं नैयायिकैरनङ्गीकारात् किं दूषणान्तरदाने प्रयास-
 इत्यभिप्रायेणाह, 'किञ्चेति, 'तव' नैयायिकस्य, 'व्यतिरेक्यनुमानं'
 तत्स्वरूपेत्यर्थः । तस्मास्तथात्वे का चतिरित्यत आह, 'न चेति,

गित्वं गवि प्रत्यक्षादिना ज्ञातुं शक्यमित्युक्तम् । नन्वेवं
करभे गोवैधर्म्यज्ञानात् गवि करभवैधर्म्यज्ञानमपि
मानान्तरात् स्यादिति चेत्, न, गवि करभवैधर्म्यं यदि
करभवृत्तिधर्माभाववत्त्वं तदा स्मृते गवि प्रागस्तितावद्-
नुपलब्धेः गम्यमेव^(१) । अथ करभावृत्तिधर्मवत्त्वं तदा

ज्ञातुं शक्यमिति परेषाम्वयः । 'उक्तमिति गवयगतसादृश्यप्रति-
योगित्वञ्च गवि न प्रत्यक्षमिति ग्रन्थे इत्यादिः । शङ्कते, 'नन्वेव-
मिति, 'एवं' गवये गोसादृश्यज्ञानानन्तरं गवि गवयसादृश्यज्ञानस्य
मानान्तरादुत्पन्नत्वे, 'मानान्तरात्' प्रत्यक्षानुमान-शब्दातिरिक्त-
प्रमाणात् उपमानादिति यावत्, तथाच भवदुक्तलक्षणस्य तत्रा-
गमनादव्याप्तिरिति भावः । अपरे तु 'मानान्तरात्' दृष्टप्रमाणा-
तिरिक्तप्रमाणादित्यर्थः, उपमानलक्षणस्य तत्रागमनेन तस्य तद्-
न्तर्गतत्वाद्यभावादिति भावः । तथाच भवन्मते प्रमाणान्तरस्वी-
कारप्रसङ्ग इत्यभिप्रायः । करभवैधर्म्यं वितर्क्य समाधत्ते, 'नेति,
'प्रागस्तितावत्' पूर्ववर्तीत्यर्थः, 'अनुपलब्धेः' करभनिष्ठाभाव-
प्रतियोगिधर्मवत्त्वं विना गवि करभवृत्तिधर्माभाववत्त्वमनुपपन्न-
मिति ज्ञानात्, अन्यत्वं पञ्चम्यर्थः, स च ज्ञानविषयार्थकगम्य-
पदार्थैकदेशे ज्ञानेऽन्वेति, तथाच तादृशानुपपत्तिज्ञानजन्यज्ञान-
विषय एवेत्यर्थः । एवञ्च तस्योपमानलक्षणलक्ष्यत्वेन कुतोऽव्याप्ति-

(१) अनुपलब्धिगम्यमेवेति ख० ।

गोधर्मा गवि गृहीता एव^(१) इदानीं स्मृतगोधर्माणां
 करभेऽभावमात्रमधिकं गम्यं तच्च प्रत्यक्षादेव । अथ
 तत्प्रतियोगिकैतन्निष्ठसादृश्ये भासमाने समानसंवि-
 त्सवेद्यतया एतत्प्रतियोगिकतन्निष्ठसादृश्यं वैधर्म्यञ्च
 ज्ञातमेवेति चेत् । न । विशेषण-विशेष्यप्रतियोगिभेदेन
 समानसंवित्संवेद्यत्वासिद्धेः एतत्सदृश एतद्विधर्मा स-

रिति भावः । 'गृहीता एवेति करभे गवावृत्तिधर्मवत्तायष्टकाखे
 इत्यादिः, एतेन गोधर्मस्यतिकारणानुभवः सम्पादितः । 'इदानी-
 मिति, तदनुभवजन्यसंस्कारादिति शेषः, 'करभेऽभावमात्रं' करभ-
 निरूपितवृत्तिलाभावमात्रं पूर्वागृहीतं, 'गम्यं' ज्ञानविषयः, कर्त्तव्य-
 इति शेषः, 'तत्' करभवृत्तिलाभावविषयकं ज्ञानं, 'प्रत्यक्षादेव'
 इन्द्रियादेव, सन्निकर्षसत्त्वादिति भावः । ननु गोगवयसादृश्ययोः
 तद्वैधर्म्ययोश्च तुल्यवित्तिवेद्यतया एकयष्टकाखेऽपरयष्टसम्भवात्
 किमुपमितिस्त्रीकारेणेत्याशङ्क्य तयोस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वं न सम्भवतीति
 समाधत्ते, 'अथेत्यादि, 'ज्ञातमेव' ज्ञानयोग्यमेव, 'विशेषण-विशे-
 स्येति, 'विशेषणं' गवादिवृत्तिलप्रतियोगिगवादि, 'विशेष्यं' गवय-
 करभादि, 'असिद्धेरिति, विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेन
 गवयादिविशेष्यज्ञानाभावदशोत्पन्नगोसादृश्य-वैधर्म्यज्ञानस्य गवय-
 सादृश्य-वैधर्म्यविषयकत्वासम्भवादिति भावः । विशेष्ये सन्निकर्षस्या-
 वश्यकत्वेन तज्ज्ञानस्यापि सम्भवात् क्षणविलम्बस्य श्रपयनिर्णय-

(१) गवि गता एवेति ख० ।

इत्येतद्विशेष्यकप्रत्ययानुदयाच्च, तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तत्स-
न्निकर्षस्य हेतुत्वात् । ननु प्रत्यक्षे विश्लेष्यसन्निकर्षो
हेतुर्न तु यावद्विश्लेष्यसन्निकर्षो गौरवात् अन्यथातीता-
नागतवर्तमानव्याप्यविश्लेष्यकव्याप्तिप्रत्यक्षं न स्यादिति
चेत् । न । अतीतानागतविश्लेष्ये सामान्यलक्षणायाः
सत्त्वात् । अथ गवयसादृश्यं गवि गवयगतशृङ्गित्वादि-
सामान्यवत्त्वं^(१), तच्च गवये गोसादृश्ये भासमाने गवि
भातमेव, यद्वा गोगतशृङ्गित्वादेर्गवयगतत्वं गवये

त्वाद्दोषान्तरमाह, 'एतदित्यादि, 'अनुदयाच्चेति, कथमित्या-
काङ्क्षायामाह, 'तद्विश्लेष्यकेति, प्रकृताभिप्रायेणेदं, वस्तुतो विषयता-
सम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति सन्निकर्षस्य हेतुत्वात् विश्लेष्यतायाः
कार्यतावच्छेदकेऽप्रवेशादसङ्गत्यापत्तेः । 'हेतुत्वादिति, तथाच तच्च
विश्लेष्ये सन्निकर्षविरहात् तादृशज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वासम्भवेन सुतरा-
मुपमितित्वमङ्गीकार्यमिति भावः । अतएव पूर्वं 'स इत्यनेन विश्लेष्य-
निर्देशः कृतः । 'हेतुः' हेतुतयाऽपेक्षितः, 'अन्यथा' यावति विश्लेष्ये
सन्निकर्षस्यापेक्षितत्वे, 'न स्यादिति सन्निकर्षधूमादिविश्लेष्यकव्याप्ति-
प्रत्यक्षत्वातीतानागतधूमादिविश्लेष्यकत्वं न स्यादिति पर्यवसितार्थः,
'सामान्यलक्षणाया इति तवेत्यादिः, मन्मते ततीतानागतविश्लेष्यकत्वं
तच्च नास्तीवेति भावः । तटस्थः शङ्कते, 'अथेत्यादि, 'तच्च' तादृश-
सामान्यवत्त्वञ्च, 'भातमेवेति गोसादृश्यभानकालीनभानविषय एवे-

(१) गवयगतशृङ्गादिमत्त्वमिति ख० ।

गोसादृश्यं एवं तस्यैव गवयगतस्य गीगतत्वं गवि
सादृश्यं^(१) तच्चेन्द्रियैव ज्ञातं सामान्यस्यैकत्वेनेन्द्रिय-
सन्निकृष्टत्वात् अयं सन्निति विपरीतप्रत्यभिज्ञाया-
मिवेति चेत्, सत्यं, गीविशेष्यकगवयगतशृङ्गित्वादि-
ज्ञानं नेन्द्रियजन्यं गोरसन्निकर्षात् तस्मादेतत्सदृश-
त्यर्थः, सतिषप्तम्या समानकालीनत्वप्रतिपादनात् । गवयगततादृश-
धर्माभ्यो गीगततादृशधर्माणां भिन्नतया इदमसङ्गतमत आह,
'यदेति, 'गीगतशृङ्गित्वादेः' गोवृत्तित्वावच्छेदकशृङ्गित्वावच्छिन्नादेः,
'गवयगतत्वं' गवये गतत्वं यस्येति व्युत्पत्त्या गवयवृत्तौत्यर्थः, षष्ठ्यर्थो-
ऽभेदः, तथाच गोवृत्तित्वावच्छेदकशृङ्गित्वावच्छिन्नाभिन्नगवयवृत्तौति
पर्यवसितार्थः, अन्यथा गीगतधर्माणां गवयादावसत्त्वात् सादृश्यम-
प्रसिद्धं स्यादिति भावः । एवमप्येऽपि, यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते गवय-
वृत्तित्वादेर्गीसादृश्यरूपत्वाभावात् एवं गोवृत्तित्वस्य गवयसादृश्य-
रूपत्वाभावाच्च । 'तच्च' तादृशसादृश्यञ्च, 'ज्ञातं' ज्ञानयोग्यं, कुत-
इत्याकाङ्क्षायामाह, 'सामान्येति' शृङ्गित्वादिरूपजातेरित्यर्थः, अत्रैव
दृष्टान्तमाह, 'अथमिति, तथाच सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञायामिद-
न्नावच्छिन्ने तत्तावत्तादात्म्यस्यैव तत्तावति इदन्नावच्छिन्नतादात्म्य-
रूपतया यथा तादृशप्रत्यभिज्ञा तथा गोवृत्तित्वावच्छेदकशृङ्गित्वादे-
रेव गवयवृत्तित्वावच्छेदकरूपतया तत्र सन्निकर्षस्यावश्यकत्वेन एकदा
क्षणविलम्बेन वा उभयसादृश्ययोरुभयत्र ग्रहसम्भवः । 'गोरसन्नि-
कर्षात्', मया अलौकिकसन्निकर्षानभ्युपगमादिति भावः । उप-

(१) गोसादृश्यमिति ख० ।

एतद्विधर्मा एतस्माद्दीर्घः स इति ज्ञानं नानुमानात्
विशेष्यासन्निकर्षं तद्गतबहुलिङ्गाज्ञानात्, एवञ्च सप्र-
तियोगिकपदार्थज्ञाने तत्प्रतियोगिकपदार्थज्ञानमुप-
मानं । तदाहुः प्रत्यक्षादिकं विनार्थादर्थान्तरज्ञानं

संहरति मीमांसकः, 'तस्मादिति, प्रथमान्तत्रयस्य 'स इत्यनेन
सम्बन्धः, 'नानुमानात्' इत्यत्र हेतुमाह, 'विशेष्यासन्निकर्ष इति
गवादौ सन्निकर्षाभावे, एतेन प्रत्यक्षेणापि तज्ज्ञानं समर्थयितुं न
शक्यमित्यपि व्यञ्जितं । 'तद्गतेति गवादिगतेत्यर्थः, 'वहिति सन्धा-
तायातं, अथवा तद्गतं बह्वङ्गनां भवयधर्माणां सादृश्यात्मकानां
लिङ्गमनुमापकं तदज्ञानादित्यर्थः । 'तत्पदं भवथादिपरं, तथाच
भवथादिगता ये बहवो धर्माः तदनुमापकाज्ञानादित्यर्थः, इत्यपरे,
तन्न, तत्पदस्य प्रकान्तवाचितानियमात् । वयन्तु तद्गतानि विशेष्य-
गतानि यानि सादृश्य-वैधर्म्य-दीर्घत्वादीनां बह्वनि लिङ्गानि तेषा-
मज्ञानात् ज्ञानासम्भवादित्यर्थः इति ब्रूमः । तथाचागत्या तज्ज्ञान-
मुपमित्यात्मकं मन्तव्यमिति भावः । ननु उक्तोपमानलक्षणं सादृश्य-
मात्रघटितत्वेन वैधर्म्य-दीर्घत्वादिज्ञानेऽव्याप्तमित्यत आह, 'एवञ्चेति
असन्निकर्षविशेष्यकवैधर्म्य-दीर्घत्वादिज्ञानस्यापि उपमितिलक्षणल-
क्ष्यत्वे सिद्धे च, 'ज्ञान इति तादृशज्ञानानन्तरमित्यर्थः, 'उपमानं'
उपमितिः, तथाच तत्प्रतियोगिकपदार्थप्रकारकज्ञानविशेष्यतापक्ष-
प्रतियोगिकपदार्थप्रकारकत्वे सति तत्प्रतियोगिकपदार्थप्रकारकज्ञान-
जन्यतद्विशेष्यकज्ञानत्वमुपमितिलक्षणमिति पर्यवसितं अतो नाव्या-
प्तिरिति भावः । अत्रैव प्राचीनसंवादं प्रमाणयति, 'तदाहुरित्यादि,

पूर्वेषामुपमानात्, विगर्हितमेतत्^(१), तथाहि परस्पर-
सदृशं इत्यादिकं प्रत्यक्षमतो यो यत्सादृश्यप्रतियोगी
स तत्सदृश इति सामान्यतो व्याप्तिज्ञाने सति गौर्गवय-
सदृशः तत्सादृश्यप्रतियोगित्वात् यथा भ्रातुर्भगिनी ।
गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वञ्च गौर्गवयगतसादृश्य-
वित्तिवेद्यमेव सादृश्ये गोः प्रतियोगित्वेनैव ज्ञानात्
‘प्रत्यक्षादिकं’ आदिनाऽनुमानपरिग्रहः, ‘अर्थात्’ सप्रतियोगिकपदा-
र्थज्ञानात्, ‘अर्थान्तरज्ञानं’ सप्रतियोगिकपदार्थान्तरज्ञानं, ‘पूर्वेषां’
अतीतगवादीनां, ‘उपमानात्’ उपमितिजनकप्रमाणादित्यर्थः,
विशेष्यत्वं षष्ठ्यर्थः । निर्व्यूढं मीमांसकमतं दूषयति, ‘विगर्हितमिति
निन्दितमित्यर्थः । क्वचिद्विषयितमिति पाठः अप्रव्याख्यातमिति
तदर्थः, तथाहि निन्दितत्वं यथा तथा जानीहि इत्यर्थः, ‘इत्यादिक-
मित्यादिना खराश्वादिपरिग्रहः, ‘प्रत्यक्षं’ प्रत्यक्षविषय एव, एतेन
बन्धमाणानुमाने दृष्टान्तः स्थिरीकृतः । ‘अतः’ एतद्व्यान्तर्भावेन,
अन्वयस्यास्य व्याप्तिज्ञान इत्यत्र, ‘तत्सादृश्येति गवयनिष्ठसादृश्येत्यर्थः,
दृष्टान्तमाह, ‘यथेति, ‘भ्रातुरिति इत्यादीनामित्यादिः नातः
सन्दर्भविरोधः । वनूक्तहेतुज्ञानं पूर्वमसम्भवौत्यत आह, ‘गवयगतेति
गवयनिष्ठेत्यर्थः, एवमप्येऽपि, ‘गौरिति गोनिष्ठमित्यर्थः, ‘वित्ति-
वेद्यमेवेति, तथाच गवये गोप्रतियोगिकसादृश्यग्रहकाले तुल्यवित्ति-
वेद्यतया गवयनिष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वं गवि गृह्यते इति भावः ।
अन्वधिकरणत्वाधेयत्वयोर्निरूपकत्व-निरूप्यत्वयोश्च तुल्यवित्तिवेद्यतया

(१) विनार्थादर्थापत्तौ पूर्वेषामुपमानतेति वार्त्तमेतदिति ख० ।

अन्यथा सादृश्ये गोरनन्वयापत्तेः । यत्तद्भ्यां सामान्य-
तोव्याप्तिग्रहं विना एतत्सदृशः स इति फलासिद्धेः
यत्तद्भ्यां व्याप्तिग्रहेऽस्माकं व्यतिरेकी परेषामर्यापत्ति-
रित्यन्यदेतत्, सादृश्यस्योभयवृत्तिधर्मस्य किञ्चिद्विशेष्य-
सन्निकर्षात् प्रत्यक्षेण भानं यावद्विशेष्यसन्निकर्षस्या-
प्रयोजकत्वात् । अन्यथाऽयं स इति भ्रान्तविपरीतप्रत्य-
भिज्ञायां का गतिः । मनसैव चैतन्निष्ठसादृश्यप्रति-

प्रत्यक्षस्थले तद्ग्रहकाले एतद्ग्रहसम्भवेऽपि गवयो गोः सदृश-
इतिग्रहे तुल्यवित्तिवेद्यताया अभावात् तत्र का गतिरित्यत-
आह, 'सादृश्य इति, 'प्रतियोगित्वेनैव' प्रतियोगित्वरूपषष्ठ्यर्थद्वारैव,
'ज्ञानात्' शाब्दबोधात्, एतेन तस्य मानसोपनीतभानसामग्रीसत्त्वं
व्यञ्जितं । समासस्थलेऽपि गोप्रतियोगितानिरूपके गोपदस्य लक्षणया
तत्रापि तत्सत्त्वं बोध्यं, 'अन्यथा' प्रतियोगितायाः सम्बन्धे, 'अनन्व-
यापत्तेः', नामार्थयोर्भेदान्वयस्वाव्युत्पन्नत्वादिति भावः । सामान्य-
व्याप्तेरावश्यकत्वं दर्शयन् उक्तानुमानस्य व्यतिरेकित्वं प्रदर्शयन् अर्यापत्ति-
स्त्रीकारापत्तिं निराकरोति, 'यत्तद्भ्यां सामान्यत इति, 'फलासिद्धेः',
प्रकृतसाध्यस्य पूर्वं ज्ञानासम्भवादिति भावः । 'व्यतिरेकीति, तद्विना
अनुपपद्यमानत्वं तदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति भावः ।
'परेषां' मीमांसकानां, एतावता परमतं दूषयित्वा जरञ्जेयाधिकः
स्वमते उपमितिस्वरूपं निरूपयितुं भूमिकामारचयन्नाह, 'कीदृश-
गवय इति कीदृशगवयपदवाच्य इत्यर्थः, उत्तरस्थगवयपदमपि

योगित्वग्रहः प्रत्यक्षविशेष्यकत्वं परामर्शे न प्रयोजक-
मित्युक्तम् । कौटुम्भगवय इति जिज्ञासायां यथा गौ-
स्तथा गवय इति^(१) श्रुतोत्तरस्य^(२) तथाभूते पिण्डे दृष्टे
तथायमित्यतिदेशवाक्यार्थानुसन्धाने^(३) अयं गवय-
शब्दवाच्य इति मतिरुपमानफलम् । न चेयं वाक्य-
माचात्, अप्रत्यक्षीकृतपिण्डस्यापि प्रसङ्गात् । नापि

गवयपदवाच्यपरं, 'जिज्ञासायां' प्रतिपाद्यपुरुषीयतादृग्जिज्ञासायां
सत्यां, 'इतीति इत्याकारकवाक्यादित्यर्थः, 'श्रुतोत्तरस्य' श्रुतः
शब्दविषयीकृत उत्तरवाक्यार्थो धेन इति व्युत्पत्त्या अवगतोत्तर-
वाक्यार्थस्य इत्यर्थः, 'इतीत्यस्य उत्तराश्रितत्वे तादृग्प्रयोगानुपपत्तेः
श्रुधातोः अवगच्छार्थकत्वे उत्तरवाक्यार्थज्ञानाप्राप्त्या पश्चात् तत्स्मरण-
ानुपपत्तेश्च । षष्ठ्यर्थः कर्तृत्वं, तस्य च वक्ष्यमाणक्रियाचयेऽन्वयः, 'तथा-
भूते' गोसादृश्यवति, 'पिण्डे' शरीरे, सप्तम्यर्थविषयत्वं, 'दृष्ट इति
भावे क्तः तादृग्पिण्डविषयकदर्शने सति अयं गोसादृश्य इति प्रत्यक्षे
सतीति यावत्, 'तथायमिति' गोसादृश्यवान् गवय इतीत्यर्थः, 'अनु-
सन्धाने' स्मरणे सतीत्यर्थः, तादृग्प्रत्यक्षैवोद्बोधकत्वादिति भावः ।
'अग्रं' गवयः, 'मतिः' ज्ञानं, 'उपमानफलं' उपमानप्रमाणफल-
मित्यर्थः । शङ्कते, 'न चेति, 'इयं' उक्ता मतिः, 'वाक्यमाचात्'
गवयो गवयशब्दवाच्यइति वाक्यमाचजन्या, 'माचपदेन अतिदेश-
वाक्यार्थस्मरणव्यवच्छेदः, 'प्रसङ्गात्' तादृग्प्रमतिप्रसङ्गात्, एतेन

(१) यथा गौस्तद्वद्वगवय इतीति ख० ।

(२) श्रुतोत्तरवाक्यस्येति ख० ।

(३) तथा गवय इत्यतिदेशवाक्यार्थानुसन्धाने इति ख० ।

प्रत्यक्षमाचात्, अश्रुतवाक्यस्यापि प्रसङ्गात् । नापि
तयोः समाहारात्, स हि प्रमाणसमाहारो वा फल-
समाहारो वा, आद्ये प्रमाणत्वे सति समाहारः समा-
हृतयोर्वा प्रामाण्यं,^(१) नाद्यः फलानेकत्वे समाहारा-

तादृशमतेः शाब्दत्वव्यवच्छेदः । 'प्रत्यक्षमाचात्' इन्द्रियमाचात्, एतेन
प्रत्यक्षत्वव्यवच्छेदः प्रदर्शित इत्युच्छृङ्खलाः, तन्न, आपत्तिदयासङ्कते-
रिष्टत्वात् प्रकृतानुपयोगाच्च । वस्तुतस्तु अतिदेशवाक्यार्थज्ञान-पिण्ड-
प्रत्यक्षयोर्द्वयोरेव तच्च प्रयोजकत्वं व्यवस्थापयन् एकमात्रव्यतिरेकेण
फलव्यतिरेकं दर्शयति, 'न चेत्यादि, 'वाक्यमाचात्' अतिदेश-
वाक्यार्थज्ञानमाचात्, 'माचपदेन पिण्डप्रत्यक्षव्यवच्छेदः, 'प्रसङ्गात्'
तादृशमतिप्रसङ्गात्, एवमप्येऽपि । 'प्रत्यक्षमाचात्' पिण्डप्रत्यक्षमाचात्,
'माचपदेनातिदेशवाक्यार्थज्ञानव्यवच्छेदः, 'अश्रुतवाक्यस्य' अनवगता-
तिदेशवाक्यार्थस्य, 'प्रसङ्गादित्युक्तार्थकं । अतिदेशवाक्य-तदर्थस्मृते-
रपि अपेक्षितत्वं व्यवस्थापयितुं तद्व्यतिरेकेण फलव्यतिरेकमाह,
'नापीति, 'तयोः' अतिदेशवाक्य-पिण्डप्रत्यक्षयोः, 'समाहारात्'
साहित्यात् सहकारित्वात् एककार्यकारित्वादिति यावत्, पञ्चम्यर्थः
प्रयोज्यत्वं, समाहारपदार्थं वितर्क्य दूषयति, 'स हीति, 'सः'
समाहारः, 'हि' हेतौ, 'प्रमाणं' कारणं, 'फलं' कार्यं, प्रमाण-
समाहारमपि वितर्कयति, 'आद्यइति, 'प्रमाणत्वे सतीति विभिन्न-
धर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वे सतीत्यर्थः, 'समाहृतयोः' एक-

(१) प्रमाणात्मिति ख० ।

नुपपत्तेः तस्य परस्परसहकारिरूपत्वात् । नान्त्यः, वाक्य-प्रत्यक्षयोर्भिन्नकालत्वात् । वाक्य-तदर्थयोः स्मृति-द्वारोपनयेऽपि^(१) समयपरिच्छेदासिद्धेः । फलसमाहारे

धर्मावच्छिन्नकार्यकारिणोः, 'प्रामाण्यं' फलजनकत्वं । 'नाद्य इति, 'फलानेकत्वे' कार्याणां नानाधर्मावच्छिन्नत्वे, 'समाहारानुपपत्तेः' एकधर्मावच्छिन्नकारित्वानुपपत्तेरित्यर्थः, कथमित्याकाङ्क्षायामाह, 'तस्येति समाहारस्येत्यर्थः, 'परस्येति स्वजन्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वमपरस्य तज्जन्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वं स्वस्य इत्यन्यतररूपत्वात् इत्यर्थः । गोसादृश्यावच्छिन्ने गवयपदवाच्यत्वज्ञानत्वं वाक्यस्य गवयत्वावच्छिन्न-गोसादृश्यालौकिकप्रत्यक्षत्वं पिण्डप्रत्यक्षस्य कार्यतावच्छेदकमिति तयोर्भेदादिति भावः । गवयत्वावच्छिन्ने गवयपदवाच्यत्वमेव तदु-भयोः कार्यतावच्छेदकमित्यन्यकस्य दूषयति, 'नान्त्यइति, 'भिन्न-कालत्वादिति, तथाच कार्यप्राक्क्षणे तदुभयोरसमावेशात् कुत-एकधर्मावच्छिन्नकार्य-कारणत्वप्रसक्तिरिति भावः । ननु तयोरेक-कार्यजनकत्वासम्भवेऽपि स्वजन्यस्मृतिद्वारा एककार्यप्रयोजकत्वमस्येव तदेवैककार्यकारित्वमस्माकमिति तदपि दूषयति, 'वाक्य-तदर्थयो-रिति वाक्य-तदोरतिदेशवाक्य-पिण्डप्रत्यक्षयोर्यै अर्थै विषयौ तयोरित्यर्थः, 'स्मृतिद्वारा' स्मृतिरूपोपनयसन्निकर्षद्वारा, 'उपनये' उपनीतभानप्रयोजकत्वे, 'समयः' शक्तिः, तथाच गवयत्वे शक्तिज्ञा-

(१) 'स्मृतिद्वारोपनयेऽपीत्यनन्तरं 'गवयपिण्डसम्बन्धेनापि इन्द्रियादिना तद्गतसादृश्यानुपनये' इत्यतिरिक्तः पाठः खचिद्धितपुस्तके वर्त्तत इति ।

च तदन्तर्भावे शब्दानुमानयोरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः ।
तत् किं तत्फलस्य प्रमाणवद्भिर्भाव एव अन्तर्भावे वा
क्रियती सा मतिः, (१) तत्तदसाधारणेन्द्रियादिसाहि-

नासिद्धेरित्यर्थः, तादृशज्ञानस्य गवयत्वे शक्यतावच्छेदकत्वविषयक-
त्वासिद्धेरिति यावत्, गवयो गोसदृशः गोसदृशो गवयपदवाच्य-
इत्याकारकतया तादृशज्ञानस्य गवयत्वावच्छिन्ने शक्यनवगाहिलेन
पारतन्त्र्येण गवयत्वे शक्तिभानासम्भवादिति भावः । ननु गवयो गवय-
पदवाच्य इत्युपनीतप्रत्यक्षं प्रत्येवातिदेशवाच्य-पिण्डप्रत्यक्षयोः स्वजन्य-
स्मृतिद्वारा हेतुत्वमिति कथं दूषयति, 'फलसमाहारे चेति,
'तदन्तर्भावे' तस्य उपमानफलस्यान्तर्भावे प्रत्यक्षफलान्तर्भावे, 'प्रत्य-
क्षत्वप्रसङ्गः' प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्गतत्वप्रसङ्गः, तत्फलयोरपि उपनीत-
प्रत्यक्षत्वसम्भवात् इति भावः । शङ्कते, 'तत्किमिति, 'तत्फलस्य'
अयं गवयशब्दवाच्य इति ज्ञानरूपनिरूपकफलस्य, 'प्रमाणवद्भिर्भाव-
एव' प्रत्यक्षप्रमाणजन्यत्वमेव, 'अन्तर्भावे' प्रत्यक्षप्रमाणजन्यान्तर्भावे,
'तत्फलस्येति पूर्वेषाम्बयः, 'क्रियती' प्रत्यक्षविभाजककिंघर्षवती,
'सा मतिः' अयं गवयशब्दवाच्य इति मतिः, 'तत्तदसाधारणेति
प्रत्यक्षविभाजकतत्तद्घर्षावच्छिन्नजनकेत्यर्थः, यथाच तस्यास्याचुषले
चक्षुःसाहित्यं त्वाचले त्वक्षाहित्यं 'अस्ति' अपेक्षितमस्ति, 'इन्द्रि-
यादौत्यादिना सन्निकर्षपरिग्रहः, तथाच तादृशज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमेव

(१) क्रियती सीमेति ख० ।

त्यम् अस्ति, तर्हि, सादृश्यज्ञानेऽपि विस्फारितस्य
 चक्षुषो व्यापारः, अस्मिन् सति तस्यानुपयोगात्
 उपलब्धगोसादृश्यविशिष्टगवयपिण्डस्य वाक्यार्थस्मृति-
 मतः कालान्तरेऽपि तदनुसन्धानबलात् समयरिच्छे-

न त्वपमितिलं इति भावः । समाधत्ते, 'तर्हीति, 'सादृश्यज्ञानेऽपि'
 सादृश्यविशिष्टपिण्डप्रत्यचे सत्यपि, 'विस्फारितेति अनिमीलिते-
 त्यर्थः, एतेन सन्निकर्षसत्त्वमावेदितं, 'व्यापारः' चाक्षुषरूपः तस्य
 यत् फलं अतिदेशवाक्यार्थस्मृतिरूपं अवश्यमपेक्षितमस्तीत्यर्थः,
 तद्विना फलानुत्पत्तेरिति भावः । 'अस्मिन् सति' तादृशस्मृति-
 रूपफलेऽवस्थापेक्षणीये सतीत्यर्थः, 'तस्य' पिण्डप्रत्यचस्य, 'अनुपयो-
 गात्' तादृशमतौ अनावश्यकत्वात् । ननु पिण्डप्रत्यचासत्त्वे तादृश-
 मतेरनुत्पादादश्वय-व्यतिरेकाभ्यामेव तस्यापेक्षितत्वमित्यत आह,
 'उपलब्धेत्यादि प्रत्यचीकृतगोसादृश्यविशिष्टगवयपिण्डस्य, 'वाक्यार्थ-
 स्मृतिमतः' अतिदेशवाक्यार्थस्मरणवतः, 'कालान्तरेऽपि' पिण्डप्रत्यच-
 नाग्रानन्तरबहुकालानन्तरेऽपि, 'तदनुसन्धानेति तस्मात् पिण्डप्रत्य-
 चात् यदनुसन्धानं तद्विषयस्मरणं तद्वत्त्वादित्यर्थः, 'शमयेति
 गवयो गवयपदवाच्य इति शक्तिज्ञानोत्पत्तेरित्यर्थः, तथाच प्रत्यचं
 विनापि तदुत्पत्त्या अश्वय-व्यतिरेकावेव न सः कुतस्तस्य प्रत्यचरू-
 पत्वसम्भावनेति भावः । उपसंहरति जरञ्जैयाधिकः, 'तस्मादिति,
 'आगमः' अतिदेशवाक्यं, 'प्रत्यचं' इन्द्रियं, ताभ्यामतिरिक्तमेवे-

दोत्यत्तेः^(१) । तस्मादागम-प्रत्यक्षाभ्यामन्यदेवेदमागम-
स्मृतिसहितं सादृश्यज्ञानमुपमानप्रमाणमिति जर-
न्ध्रैयायिका जयन्तप्रभृतयः । तन्न । वैधर्म्याव्याप्तेः ।
यदोदीच्येन क्रमेण कं निर्गत्योक्तं^(२) धिक्करभमति-

त्यर्थः, 'इदं' तादृश्यज्ञानरूपफलजनकं, 'आगमस्मृतिसहितं' अति-
देशवाक्यार्थस्मृतिसहितं, 'सादृश्यज्ञानं' सादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानं,
'जयन्तेति जयन्तभट्टप्रभृतयः, वदन्तीति शेषः । एतन्मते एकावच्छे-
देन सादृश्यप्रकारकपिण्डज्ञानातिदेशवाक्यार्थस्मरणोभयजन्यज्ञानमु-
पमितिः तत्करणमुपमानं तच्च सादृश्यप्रकारकपिण्डज्ञानं वाक्यार्थ-
स्मृतिश्च व्यापारः पिण्डज्ञानानुव्यवसाये स्मरणानुव्यवसाये चाति-
व्याप्तिवारणाय एकमात्रजन्यत्वमपहायोभयजन्यत्वनिवेशः तयोः समू-
हालम्बनवारणाय एकावच्छेदेनेति जन्यताविशेषणं इत्यादिकं स्वय-
मूहं । दूषयति, 'तन्नेति, 'वैधर्म्याव्याप्तेः' वैधर्म्यप्रकारकपिण्ड-
निश्चयरूपोपमानेऽव्याप्तेरित्यर्थः । तस्य लक्ष्यत्व एवाव्याप्तिः सम्भवती-
त्यन्यथानुपपत्त्या तस्य लक्ष्यतां व्यवस्थापयति, 'यदेत्यादि, 'उदी-
च्येन' उत्तरस्या दिश आगतेन, दक्षिणापथं गन्तुकामेन इति
शेषः, 'क्रमेणेति 'निर्गत्येत्यनेनाश्वयः, 'कं' उत्तरापथं गन्तुकामं
पुरुषं प्रतीत्यर्थः, 'निर्गत्य' वनादित्यादिः, 'उक्तमिति, किमित्या

(१) समयपरिच्छेदोपपत्तेरिति ख० ।

(२) क्रमेणकं निन्दतोक्तमिति ख० ।

दीर्घग्रीवं प्रसम्बन्धपलौष्ठं कठोरश्रुकाशिनं^(१) कुत्सिता-
वयवसन्निवेशमपसदं पशूनामिति तदुपश्रुत्य दाक्षि-
णात्य उत्तरापथं गत्वा^(२) तादृशं वस्तूपलभ्य नूनमसौ
करभ इति प्रत्येति, तत्र किं मानं न तावदुपमानं
सादृश्याभावात्, न च प्रमानान्तरं सम्भवति ।

उच्यते । न तावदनुगतं शक्यतावच्छेदकमुपलक्षणं

काष्ठागयामाह, 'धिक् करभमिति, 'अपसदं' पशूनां मध्ये अपलष्टं,
'दाक्षिणात्यः' दक्षिणस्या दिशः आगतः, 'उपलभ्य' दृष्ट्वा, 'नूनं'
मिथितं, 'प्रत्येति' जानाति, 'तत्र' तादृशज्ञाने, अभेदः सप्तम्यर्थः,
'तथाच तदात्मकमितिजनकं किमित्यर्थः, 'सादृश्याभावात्' सादृश्य-
प्रकारकपिण्डज्ञानाभावात्, 'सम्भवतीति, व्याप्तिज्ञान-विशेषणज्ञाना-
देरभावेनानुमानादेरसम्भवादिति भावः । इति पूर्वपक्षरहस्यं ।

जरञ्जैयायिकद्वारा मीमांसकमतं संदूष्य स्वमतमाह, 'उच्यत-
इति, 'न तावदिति 'गवयादिपदशक्तिग्रह इति परेषाम्वयः,
'अनुगतं' सकलगवयसाधारणं, 'शक्यतावच्छेदकं' 'विनेति परेषा-
म्वयः, एवमप्येऽपि । ननु शक्यतावच्छेदकासम्भवेऽपि उपलक्षणणीभू-
तकिञ्चिद्बुद्धरूपेण तत्र शक्तिग्रहो भविष्यतीत्यत आह, 'उपल-

(१) कठोरतीक्ष्णकण्ठकाशिनमिति ख० ।

(२) उत्तरापथं गत इति ख० ।

वा विना^(१) प्रत्यभिज्ञानतः शरीरैकत्ववादिनां शरीर-
विशेषे चैचादिपदवदध्यक्षत्वेन शृङ्गग्राहिकतया गव-
यादिपदशक्तिग्रहः, गवयान्तरेऽपि भावात्^(२) । नाप्यन-
ध्यक्षे गत्यन्तरोपस्थिते परिभाषात आकाशादिपदवत्,

क्षणं वेति, 'प्रत्यभिज्ञानतः' गोसदृशोऽयमिति सदृशाभेदज्ञानतः,
अत्र दृष्टान्तमाह, 'शरीरविशेष इति यथा चैचादिपदस्य शरीर-
विशेषे चैत्रोऽयमिति ज्ञानतः शक्तिग्रहस्तथा अत्र नेत्यर्थः, तत्र
शरीरस्य बाह्य-किञ्चोर-यौवनावस्थादिभेदेन नानात्वे चैत्रत्वस्य
शरीरगतस्य जातित्वसम्भवेन तस्यैवानुगतस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्
न दृष्टान्तत्वं सम्भवतीत्यत आह, 'शरीरैकत्ववादिनामिति शरीर-
नानात्वानङ्गीकर्तृणां, मत इति शेषः, तस्यानध्यक्षत्वे शक्तिग्रहासम्भ-
वात् 'अध्यक्षत्वेनेति, नन्वेकदा सकलगवयानामध्यक्षत्वासम्भवादाह,
'शृङ्गग्राहिकतयेति यदा यत्राध्यक्षत्वं तदा तत्र शक्तिग्रह इति
रीत्येत्यर्थः, नन्नर्थं हेतुमाह, 'गवयान्तरेऽपीति यस्य गवयस्य कदा-
चिदपि नाध्यक्षत्वं तत्राप्येत्यर्थः, 'भावात्' वस्तुगत्या गवयपदशक्तेः
सत्त्वादित्यर्थः, तथाच निरवच्छिन्नाया अपि शक्तेः सर्वत्र गवये
ग्रहासम्भव इति भावः । नन्वनध्यक्षेऽपि आकाशादिपदवत् तत्र
शक्तिग्रहो भविष्यतीत्यत आह, 'नापीति, 'गत्यन्तरोपस्थिते' शब्दो-
द्भवाश्रितोगुणत्वाद्रूपवदित्याद्यनुमानप्रमाणोपस्थिते, 'परिभाषातः'

(१) प्रवृत्तिनिमित्तमुपलक्षणं वा विनेति ख० ।

(२) सम्भवादिति ख० ।

अतएवाध्यक्षत्वाच्च उपलक्षणस्य च शक्तौ वहिर्भावा-
भावात् तद्वदेव । नापि योगनिर्व्वचनात्पाचकादिपद-
वत्, अन्यथा^(१) पचिक्रियानुपहिते पचतीति न प्रयोगः

शब्दाधिकरणमाकाशमिति पण्डितसङ्केतात्, हेतुमाह, 'अतएवेति
लुक्हेतोरेवेत्यर्थः, एकमात्रवृत्तिसङ्केतस्यैव परिभाषारूपत्वादिति
भावः । कश्चित् 'तत एव' इति पाठः, तथाप्ययमर्थः, उपलक्षणस्य
प्रत्यक्षत्वे शक्यतावच्छेदकत्वमपि सम्भवतीत्याह, 'अध्यक्षत्वाच्चेति,
चस्त्वर्थ, 'वहिर्भावाभावात्' वहिर्भावासम्भवात्, अत्र दृष्टान्तमाह,
'तद्वदेवेति तत्पदवदेवेत्यर्थः, इदञ्च बुद्धिस्थलं तत्पदशक्यतावच्छेदकं
नोपलक्षणमिति प्राचीनमताभिप्रायेण । ननु तत्र शक्यसम्भवात् योग-
एव कस्य इत्यत आह, 'नापीति, 'योगनिर्व्वचनात्' योगकल्पनात्,
'पाचकादिपदवदिति पाचकादिपदस्य यथा योगः कस्यते तथा-
चापीत्यर्थः, पाचकादिपदे योगकल्पकमस्ति अत्र तु तस्मात्सौत्या-
वेदयितुं तत्र तत्कल्पकमाह, 'अन्यथेति पाचकपदस्य पाकक्रिया-
विशिष्टे शक्तिस्वीकारे, 'पचिक्रियानुपहित इति, तथाच पचिक्रिया-
नुपहिते पाककर्त्तरि विक्रियानुकूलव्यापारस्य पाकस्य तण्डुलाग्नि-
संयोगादिरूपस्याभावादिति भावः । 'न प्रायोगः स्यात्' प्रयोगो न

(१) 'पाचकादिपदवदित्यनन्तरं 'अन्यथेत्यस्य पूर्वं 'सोपलक्षणे' इत्यधिकः
पाठः खचिह्नितपुस्तके वर्त्तते परन्वयं पाठः पूर्वापरसङ्गतिराहित्यात्
न समीचीनः ।

स्यात् । अतस्तदनुगुणज्ञानादियोगिनि शक्तिः । अवे-
च्छेदकतया तूपलक्षणेऽपीति योगात्^(१) । नाप्युपस्थित-
निमित्तसङ्कीर्णत्वात्, स्वर्गादिपदवत् तदभावात् । अतो-
गन्धाद्युपलक्षितेन पृथिवीत्वेन निमित्तेन पृथिव्यादि-
पदवत् सांख्यसांख्योपलक्षिते गवयत्वादीं गवयादिपदानां

सादयोम्यत्वादिति भावः । 'तदनुगुणेति पाकक्रियानुगुणेत्यर्थः,
'ज्ञानादीति इष्टसाधनताज्ञानादीत्यर्थः, आदिना कृतिपरिग्रहः,
'योगिनि' विग्रिष्टे, शक्तिरवश्यं कल्प्येति शेषः । 'उपलक्षणे' कृति-
विशेषणे पाकादौ, तथाच महागौरवं, 'योगात्' योगकल्पनात्,
तथाच तादृशकल्पकमच नास्तीति भावः । ननु उपस्थितद्रव्यत्वा-
दिसङ्कीर्णत्वात् द्रव्यविशेषे गवयपदशक्तिरस्तु इत्यत्र आह, 'नापीति,
नञर्थे हेतुमाह, 'स्वर्गादिपदवदिति यथा स्वर्गादिपदस्य सुख-
वाचितया सुखान्तरे तत्प्रयोगाभावात् सुखविशेष एव तच्छक्तिः
कल्प्यते तथाच नास्तीत्यर्थः, 'तदभावात्' उपस्थितनिमित्ताभावात्,
द्रव्यत्वादेर्गवयपदनिमित्तत्वाभावादन्युपस्थितत्वाच्च इति भावः । उप-
संहरति, 'अत इति, 'गन्धाद्युपलक्षितेनेति, आदिना नीलरूप-
वत्परिग्रहः, तत्रापि सकलपृथिव्या व्यवहाराविषयतया विभिन्न-
संज्ञानवत्तया चाव्युत्पन्नेन का पृथिवीति जिज्ञासायां गन्धवती
पृथिवीति श्रुत्वा इयं गन्धवतीत्युपलभमानेन पृथिवी पृथिवीपद-
वाच्येति ज्ञायते गन्धादेः शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् पृथिवी-

(१) योगाभावादिति ख० ।

शक्तिरिति तु परमार्थतः । अन्यथा फलस्याभासत्वे मानत्वविरोधात् । न च पूर्वं गवयत्वमुपस्थितं, उपस्थापकाभावात् । न च गवयपदादेव तदुपस्थितिः, अन्योन्याश्रयात् । अथ वाक्यादेवानेन समयः परिच्छिन्नः केवलमग्रेऽप्यभिजानाति^(१) योगेनेदृशो गवयपदवाच्यत्वेनावगतः^(२) सोऽयमिति नोपमानस्य विषय-

लजातेस्तथात्वमिति भावः । 'अन्यथा' गवयत्वे शक्यतावच्छेदकत्वासत्त्वे, 'फलस्य' तत्र शक्यतावच्छेदकत्वावगाह्युपमितिरूपफलस्य, 'आभासत्वे' भ्रमत्वे, 'मानत्वविरोधात्' उपमानस्य प्रमितिकरणत्वविरोधात्, तथाच फलस्य प्रमितित्वरक्षार्थमेव तत्र शक्यतावच्छेदकत्वमवश्यमङ्गीकार्यमिति भावः । 'अन्योन्याश्रयादिति गवयपदशक्तिग्रहं विना न गवयपदात् शाब्दबोधः तं विना न गवयत्वग्रह इति गवयत्वग्रहे गवयपदशक्तिग्रहापेक्षा शक्तिग्रहे च गवयत्वग्रहापेक्षा इत्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । शङ्कते, 'अथेति, 'अनेन' गोसादृश्येन, 'परिच्छिन्नः' ज्ञानविषयः, 'केवलमिति 'नोपमानस्य विषय-इति परेण सम्बन्धः, 'अग्रे' अतिदेशवाक्यजन्यशाब्दबोधात् परं, 'अभिजानाति', 'योगेन' गोसमानाकारसम्बन्धेन, 'अवगतः' शाब्दविषयीकृतः, 'इति नोपमानस्य विषयः' इत्याकारकोपमानस्य न केवलं विषय इति नार्थः, दुषण्यन्यासङ्गतेः । वस्तुतः ननु शब्दादेव

(१) केवलमग्रे प्रत्यभिजानातीति ख० ।

(२) यो गोसादृशो गवयपदवाच्यत्वेन मयावगत इति ख० ।

इति चेत् । न । न हि सादृश्यमेव निमित्तं, अप्रती-
तानामव्यवहारप्रसङ्गात् गौरवाच्च । नापि गवयत्वं,
तदनुपस्थितेः । अतएव नोभयं, स्वयं प्रतीतसम-
सङ्गान्तयेऽतिदेशवाक्यप्रयोगानुपपत्तेः । गवयत्वे स्वयं

गवयपदशक्तिग्रहो भविष्यति किमुपमित्या इत्याशङ्कते, 'अथेति,
'अनेन' गवयपदवाच्यत्वेन, 'परिच्छिन्नः' ज्ञातः, परिच्छेदक्रियावि-
शेषणत्वात् केवलपदोत्तरं द्वितीया, 'अप्येऽपि' पश्चादपि, 'अभि-
जानाति', 'योगेन' गोसादृश्येन, 'सोऽयमिति' 'परिच्छिन्न इति
पूर्वेषाम्बयः, 'नोपमानस्येति' अत इत्यादिः, नोपमिति विषय इत्यर्थः,
तथाच किमुपमिति स्त्रीकारेणेति भावः । शक्यतावच्छेदकं विना
शक्तिस्त्रीकारात् तेन विना वृत्तिज्ञानं कथं शब्दात् तादृशबोध-
इत्यभिप्रायेण दूषयति, 'न हीति' नैवेत्यर्थः, 'निमित्तं' शक्यता-
वच्छेदकं, 'अप्रतीतानां' गोसादृश्येनाप्रतीतानां गवयानां, 'अव्यव-
हारप्रसङ्गात्' गवय इति व्यवहाराभावप्रसङ्गात्, इष्टापत्तावप्याह,
'गौरवाच्चेति' गवयत्वापेक्षयेत्यादिः । 'गवयत्वमिति' 'निमित्तमिति'
पूर्वेषाम्बयः, 'तदनुपस्थितेः' शब्दबोधात् पूर्वं तदनुपस्थितेः ।
'अतएव' गवयत्वानुपस्थितेरेव, 'नोभयं' न सादृश्य-गवयत्वोभयं ।
ननु गवयपदस्य निरवच्छिन्नैव शक्तिः स्त्रीकरणीया अतो नोक्त-
दोष इत्यत आह, 'स्वयमिति, 'प्रतीतसमसङ्गान्तये' स्वयं यद्रूपेण
गवयो ज्ञातस्तद्रूपेण तज्ज्ञानाय, 'अनुपपत्तेरिति, भवन्मते गवयत्वेन
तस्य शब्दाविषयत्वादिति भावः । ननु गोसादृश्यमेव निमित्तं

व्युत्पन्नो न गोसादृश्ये निमित्तस्य गवयत्वस्य प्रतीतेः ।
 ननु यद्यपि^(१) तद्वाक्यं समयपरिच्छेदपूर्वं नाजीजनत्
 तथापि^(२) तदेव वाक्यं स्मृतं सत्प्रवृत्तिनिमित्तं परि-
 च्छेत्स्यति अध्ययनसमयगृहीत इव वेदराशिरङ्गोपाङ्ग-
 पर्यवसितः कास्त्रान्तरे । न च वाक्यार्थस्येवास्य प्रागेव
 बोधितत्वात् पर्यवसितमिति वाच्यं । गोः सादृश्योप-

ख्यमपि तद्रूपेणैव पुरा ज्ञातः तद्रूपेणाज्ञातेऽव्यवहारस्य इष्ट एव
 इत्यत आह, 'गवयत्वे ज्ञयमिति, 'व्युत्पन्नः' गृहीतशक्तिः, 'न
 गोसादृश्य इति 'व्युत्पन्न इति पूर्वेषाम्बयः, इति व्यवहारादिति
 शेषः, 'गवयत्वस्येति सावधारणं, तथाच निमित्तस्य गवयत्वस्यैव
 प्रतीतेरित्यर्थः । 'तद्वाक्यं' अतिदेशवाक्यं 'समयपरिच्छेदपूर्वं' गव-
 यत्वावच्छिन्ने गवयपदशक्तिग्रहजनकं, 'नाजीजनत्' नोत्पादितवान्,
 तथाचेदं वाक्यं गवयत्वावच्छिन्ने शक्तिज्ञानजनकं भवत्विति च्या
 नोच्चारितवानित्यर्थः, 'परिच्छेत्स्यति' ज्ञापयिष्यति, अत्र दृष्टान्तमाह,
 'अध्ययनेति, 'कास्त्रान्तर इति गृहीतवेदाध्ययनानन्तरं, तथाच
 यथा वेदराशित्वेन गृहीतोऽपि अङ्गोपाङ्गत्वेन ग्रहविषयः पञ्चात्त-
 थेहापि एकतात्पर्येण प्रयुक्तोऽपि शब्दः अपरार्थबोधप्रयोजक इति
 भावः । शङ्कते, 'न चेति, 'वाक्यार्थस्य' गोसदृशे गवयपदवाच्यत्वस्य,
 'पर्यवसितमिति, शक्तिज्ञानमिति शेषः । सन्धेहादिति, तथाच

(१) यदेति ख० ।

(२) तदेति ख० ।

सङ्घात-निमित्तत्वयोः सन्देहात्, प्रसादमत्रयत्वेऽवगमे
 तर्कसाधवसहकारात्^(१) सादृश्यस्योपलक्षणत्वे निश्चिन्ने
 गङ्गायां घोष इत्यत्रेवान्वयबोधो भविष्यतीति चेत् ।
 व । उपलक्षणनिमित्तत्वसन्देहेऽपि यो योसदृशः स
 गवयप्रदवाच्य इति सामानाधिकरण्यात्मान्त्रेयान्त्रयोप-
 पत्तौ सामान्तरोपनीतानपेक्षणात् रक्तारक्तसन्देहे-
 ऽपि पटो भवतीति वाक्यात्, अन्यथा मर्त्यवसितेऽपि

पूर्वं शक्तिज्ञानसम्भवेऽपि गवयत्वे शक्यतावच्छेदकत्वनिश्चयासम्भवा-
 दुपमितेरपेक्षेति भावः । पुनः शङ्कते, 'पसादिति गोसदृशे गवय-
 पदवाच्यत्वज्ञानान्तरं, 'तर्कसाधवसहकारात्' साधवरूपतर्कसह-
 कारात्, 'इत्यत्रेवेति, यथा मुख्यार्थबाधादिसहकारात् गङ्गापदेन
 सङ्घातया तीरबोधस्तथाचापीति भावः । गोसदृशो गवयपदवाच्य-
 इति ज्ञानस्य शक्यतावच्छेदकत्वावगाहित एव सादृश्ये तदसम्भवेन
 मानान्तरेण गवयत्वोपस्थितेरपेक्षा इत्यक्तज्ञानस्य सादृश्ये शक्यत्व-
 सामानाधिकरण्यावगाहितेनोपपत्तौ मानान्तरोपनीतगवयत्वापेक्षा
 नास्तीति समाधत्ते, 'नेत्यादि, अत्र इष्टान्तमाह, 'रक्तारक्तेत्यादि,
 'वाक्यावदिति, यथा तादृशवाक्येन पटे रक्तत्वसन्देहदशायां रक्त-
 सामानाधिकरण्यात् पटे वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वावगाहिशाब्दो
 जन्यते तथा इत्यर्थः, मानान्तरसहकारे दोषमाह, 'अन्यथेति,

(१) तर्कपुरस्कारादिति ख० ।

वाक्ये मानान्तरसङ्कारात् तदन्वयबुद्धौ^(१) वाक्यभेदा-
पत्तेः । गङ्गायां घोष इत्यत्र तु पदार्थ एवान्वया-
योग्य इति युक्तं तत्र मानान्तरापेक्षणम् । यदि च
प्रतीतसंसर्गबलायातोऽप्यर्थो वाक्यस्यैव तदा वाक्यभेदा-
पत्तिः । अथ तात्पर्यानुपपत्त्या यष्टीः प्रवेशयेतिवत्
तल्लक्षणास्तु गवयपदव्युत्पन्नं प्रति तद्बुद्धेरुत्पत्तये^(२)
वाक्यभाषेनोक्तं तच्च न प्रवृत्तिनिमित्तोपादानं विना ।

‘पर्यवसितेऽपि’ सम्भवद्विशिष्टान्वयबोधकताकेऽपीत्यर्थः, ‘तदन्वयबुद्धौ’
तन्मन्यान्वयबुद्धिसंज्ञिकारे, ‘वाक्यभेदापत्तेरिति गवयो गोसदृशश्च
गवयपदवाच्य इति समूहात्मनबोधजनकत्वापत्तेरित्यर्थः, सादृश्य-
भागेऽपि बाधकाभावादिति भावः । ननु गङ्गायां घोष इत्यत्रापि
अन्वयानुपपत्तिज्ञानादिसङ्घतल्लक्षणाज्ञानरूपमानान्तरापेक्षणे वाक्य-
भेदापत्तिरित्यत आह, ‘गङ्गायामित्यादि । ननु तदा कौटुम्बवा-
क्यस्य वाक्ये भेद इत्यत आह, ‘यदीति, ‘प्रतीतेति प्रतीतस्य संसर्ग-
रूपं यद्बलं तदधीनः प्रतीतसंसर्गघटित इति यावत् । शङ्कते,
‘अथेत्यादि, ‘तल्लक्षणा’ सदृशपदलक्षणा, ‘गवयपदव्युत्पन्नं’ गवय-
पदव्युत्पत्तुं तादृशपदशक्तिज्ञानेष्कुं प्रतीति यावत्, ‘तद्बुद्धे-
रुत्पत्तये’ गवयपदशक्तिबुद्धेरुत्पत्तये, क्वचित् ‘तत्तद्बुद्धिव्युत्पत्तये’
इति पाठः तत्र तस्य तद्बुद्धिसम्पादनाय इत्यर्थो बोधः,
‘आप्तेन’ भ्रमादिदोषशून्येन पुरुषेण, ‘तच्च’ तद्बुद्धिसम्पादनञ्च,

(१) तत्तदन्वयबुद्धाविति ख० ।

(२) तद्बुद्धेरुत्पत्तये इति ख० ।

न च मोसादृश्यं तथेतितात्पर्यतो गोसादृश्यपदेन
गोसमानाधिकरणं गवयत्वमुपलक्षितं कल्पयते न तु
यथा धूमोऽस्तीत्यत्र बह्वै तात्पर्यमनुमानेन निर्वह-
तीति न लक्षणा । न चात्र प्रमाणान्तरमस्तीति
येन तन्निर्वाह्यं, उपमानस्यासिद्धेः, अन्यथान्योन्याश्र-
यात् । न च वाक्ये न लक्षणा तस्याः पदधर्मत्वादिति
वाच्यं । एकपद एव लक्षणा पदान्तरन्तु नियामक-
मित्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्^(१) । अथ गवयत्वेन लक्षणया

‘तथा’ प्रवृत्तिनिमित्तं, ‘इतितात्पर्यतः’ इत्याकारतात्पर्यज्ञानतः,
‘कल्पयत इत्यत्राम्बितमिदं । ननु सदृशपदलक्षणैव सादृश्यो-
पलक्षितगवयलोपस्थितिः प्रमाणान्तरेण तत्र तात्पर्यनिर्वाहेण
लक्षणाया अयोगादित्यत आह, ‘न लिति, ‘लक्षणेत्यत्राम्बयः,
‘इत्यचेति वल्लभार्थिनामिति जिज्ञासावाक्ये, ‘लक्षणा’ धूमपदस्य
लक्षणा । ‘अत्र’ अतिदेशवाक्यस्थले, ‘प्रमाणान्तरं’ गवयत्वे शक्यता-
वच्छेदकत्वसाधकं एतद्वाक्यातिरिक्तं प्रमाणं । ननुपमानमेव तद-
स्तीत्यत आह, ‘उपमानस्येति, ‘असिद्धेः’ तादृशशब्दात् पूर्वमसिद्धेः,
‘अन्यथा’ तादृशबोधे उपमानस्यापेक्षितत्वे, ‘अन्योन्याश्रयात्’, पर-
स्परपेक्षणादिति भावः । ननु वाक्ये लक्षणाविरहान्तादृशाशब्दैव
नावतरतीत्याह, ‘न चेति, ‘तस्याः’ लक्षणायाः, ‘एकपद एव’
वाक्यघटकैकपद एव, ‘वक्ष्यमाणत्वात्’ स्वमणावित्यादिः । सदृश-

(१) वक्तव्यत्वादिति ख० ।

तदुपस्थितावपि व्यक्तवाच्यता न ज्ञायेत तच्छब्दा-
दिति^(१) विशिष्टवाच्यताग्राहकमानान्तरमवश्यं स्तीक-
रणीयम्। न च यन्निष्ठी धर्मो यत्पदवाच्यः सोऽपि
तद्वाच्य इति नियमः, जातिपदे व्यभिचारादिति चेत्,
न, प्रवृत्तिनिमित्तवद्वाच्यत्वबोधतात्पर्यकत्वेन ज्ञाता-
तिदेशवाक्ये गवयत्वविशिष्टव्यक्तेरेव संश्लेषातः। अथ
यदि गवयत्वे साक्षात् तात्पर्यं गोसदृशपदस्य पृथीतं
तदा संश्लेषा, न च साक्षात् तात्पर्यमवधृतम्, अन्यथा
धूमोऽस्तीत्यपि साम्यादिति चेत्। न। उपस्थाप-
कान्तरभावे तात्पर्यस्यैव साक्षात् तात्पर्यरूपत्वात्,
न चीपमानमेव तथा, अन्योन्याश्रयात्।

पदस्य सादृश्योपलक्षितगवयत्वमात्रे लक्षणा इति भ्रान्त्या शङ्कते,
'अथेत्यादि, 'लक्षणातः' लक्षणास्वीकारात्। शङ्कते, 'अथेति,
'साक्षादिति मानान्तरसदृशतमित्यर्थः, 'गोसदृशपदस्येति सप्तमी-
तत्पुरुषसमासात् तद्घटकसदृशपदस्येत्यर्थः, 'तदा लक्षणेति, साक्षा-
त्तात्पर्यज्ञानस्यैव लक्षणावीजत्वमित्यभिप्रायेणेदं। साक्षात्तात्पर्य-
ज्ञानस्य तदवीजत्वे दोषमाह, 'अन्यथेति, 'साम्यादिति, सा-
क्षात्तात्पर्यादिमत्त्वस्याविशेषादिति भावः। 'तात्पर्यरूपत्वादिति,
धूमोऽस्तीत्यत्रानुमानमेव वज्रुपस्थापकमस्तीति भावः। सामाधत्ते,

(१) शब्दादित्येति ख०।

मैवं, यच्च प्रवृत्तिनिमित्तविषयबोधने न तात्पर्यं
योगोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति स्वरूपास्थानमात्रं
तत्राप्युक्तसामग्रीतः ससयपरिच्छिन्तिर्भवत्येव । न च
तच्च व्युत्पित्सुव्युत्पत्तये प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्पर्यं
यदनुपपत्तिर्लक्षणावीजं स्यात् । अपि च, धिक् कर-
भमतिदीर्घग्रीवमित्यादिवाक्यस्य करभनिन्दातात्पर्य-
कस्य प्रवृत्तिनिमित्तपरत्वाभावेऽपि तादृशपिण्डमनु-
भवतः स्मरतश्च वाक्यार्थमयं करभशब्दवाच्य इति
भवति मतिः । न च तच्च प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्प-
र्यमस्ति लक्षणाया वीजं, निन्दापरत्वात् । किञ्च
सर्व्वचान्बयानुपपत्तिरेव लक्षणावीजं यष्टीः प्रवेशये-
त्यादावपि प्रकरणादिना पुरस्कारादिप्रयोजनकत्वं प्रवे-
शनस्यावगतं तादृशे च प्रवेशनादौ यष्ट्यादेरनन्वयात्

‘मैवमिति, ‘लक्षणावीजं स्यादिति, तथाच तत्रैव गवयत्वे शक्यतावच्छे-
दकत्वग्रहार्थमवश्यमुपमानापेक्षेति भावः । ननु तादृशतात्पर्यं विना
तादृशवाक्यमेव न प्रयुज्यते इत्यत आह, ‘अपि चेति । तात्पर्या-
नुपपत्तेर्लक्षणावीजमेव खण्डयति, ‘किञ्चेति, ‘अनन्वयात्’ अनन्वया-
सम्भवात्, तथाचानुपपत्तिरेवेति भावः । ननु यच्च प्रकरणादिज्ञानं
नास्ति तत्रापि लक्षणाया आवश्यकत्वेन तात्पर्यानुपपत्तेरेव

तात्पर्यानुपपत्तेरपि तात्पर्यमज्ञात्वा ज्ञातुमशक्यत्वेन तदर्थं प्रकरणादेरवश्योपजीव्यत्वात्^(१) । अथ प्रकरणादेरननुगमः तात्पर्यव्याप्यत्वेन तदनुगमे तात्पर्यानुपपत्तिरेव तद्बीजमस्तु साधवादिति चेत् । न । धूमादिवदननुगतस्यापि व्याप्यत्वाविरोधात् । तस्मात् गवयशब्दः कस्यचिद्वाचकः शिष्टैः प्रयुक्तत्वादिति सामान्यतो निश्चितेऽपि गवयत्वविशिष्टो धर्म्मौ गवयपदवाच्य इति साधवान्निर्णयम् । तच्च प्रमाणसहकारि,

तद्बीजत्वमावश्यकं इत्यत आह, 'तात्पर्यानुपपत्तेरपीति, 'तदर्थं' तात्पर्यज्ञानार्थं, 'अवश्योपजीव्यत्वात्' अवश्यं प्रयोजकत्वात् । शङ्कते, 'अथेति, 'साधवादिति, तात्पर्याभाववदट्टित्तिलेन प्रकरणज्ञानस्योपहितत्वे तात्पर्यज्ञानस्य निश्चयपूर्ववर्तितायाः कृतत्वज्ञानस्यवादिभूतमाचक्षन्ने साधवात् प्रकरणज्ञानस्य हेतुत्वे उभयोरेव कस्यत्वेन गौरवादिति भावः । व्याप्यानुमस्यानुमित्यनुपयोगितया तदनुगमे चतविरह इति समाधत्ते, 'नेति, उपसंहरति, 'तस्मादिति, 'शिष्टैरिति, अद्यपि अपभ्रंशशब्दस्यापि शिष्टशब्दोच्चतया तच्च व्यभिचारः तथापि साधुपदत्वस्यैव हेतुत्वे तात्पर्यं, शब्दशब्दवाच्य इति सामान्यतोनिस्यथस्य विभेदव्यवहारानुपयोगित्वादिति भावः । 'साधवादिति गोषादृक्षापेक्षया मवयत्वे साधवन्निनि साधवशावादित्यर्थः, 'तच्च' साधवश्च, 'प्रमाणसहकारीति

(१) तात्पर्यमज्ञात्वा ज्ञातुमशक्यत्वादिति ख० ।

न च तस्यां दशायां प्रमाणान्तरमस्ति, अतो यत्प्र-
 माणासहकारि तत्प्रमाणान्तरमास्येयम् । अत्राह्वनु-
 मानं तत्राहि गवयशब्दो गवयत्वविशिष्टधर्मिवाचकः
 असति दृश्यन्तरे दृष्टैः^(१) प्रयुज्यमानत्वात् गवि गो-
 शब्दवदिति चेत् । न । गवयत्वविशिष्टो यो धर्मी तस्य
 वाचकत्वग्रहेऽपि गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वासिद्धेः ।
 न च शक्तिमज्ञात्वा दृश्यन्तरं कापि अवधारयितुं
 शक्यते, सामानाधिकरण्यामात्रस्य निमित्तोपलक्षण-

वज्रनीहिः, प्रमाणान्तरसहकारं विना लाघवज्ञानस्य ज्ञानानर्जक-
 त्वादिति भावः । 'तस्यां दशायां' लाघवज्ञानकाले, 'प्रमाणान्तरं'
 अनुमानादिकं, 'यदिति, तस्येत्यादि, तथाच तदानीं लाघव-
 ज्ञानस्य 'यत्सहकारि तत् प्रमाणान्तरं उपमानप्रमाणमित्यर्थः ।
 शङ्कते, 'अथेति, 'असतीत्यादि शक्तिभ्रमाजन्य-लक्षणाग्रहाजन्य-गव-
 यत्वविशिष्टविषयकशब्दजनकत्वादित्यर्थः । ननु गवयत्वावच्छिन्न-
 वाचकत्वमेव साध्यं तदादिपदे तज्ज्ञानस्य पूर्वं सम्भवादत्त आह, 'न
 चेति, 'शक्यत इति, लक्षणायाः शक्तिघटितघटितत्वादिति भावः ।
 ननु गवयत्वविशिष्टवाचकत्वं तन्निष्ठशक्तिनिरूपकत्वं तथाच शक्त्यग्रे
 गवयभानदशायां पारतन्त्र्येण गवयत्वस्यापि अवच्छेदकतानिरूपकत्व-
 सम्बन्धेन भानात् तत्र निमित्ततासिद्धिः समानाधिकरणयोरेकचा-
 परस्य पारतन्त्र्येण भाने बाधकाभावात् इत्यत आह, 'सामानाधि-

(१) अभियुक्तैरिति ख० ।

तासाधारणत्वात् । अथ गोसादृश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्ततायां गौरवावतारे नोपमानस्यावतारः^(१) । तथाच तर्केण इतराप्रवृत्तिनिमित्तत्वे निश्चिते^(२) गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति

करणमात्रस्येति, शक्तेरित्यादि, 'साधारणत्वात्' समानाधिकरणत्वात्, तथाच सामानाधिकरणस्य तन्नियामकत्वे सादृश्यस्यापि च तथात्वापत्तेरतिदेश्यवाच्यात्तथा प्रतीतेरिति भावः । इति साध्यदायिकाः ।

वस्तुतस्तु ननु शक्तिसामानाधिकरण्यमेव निमित्ततासाधकं भविष्यतीत्याशङ्क्य व्यभिचारमाह, 'सामानाधिकरण्यमात्रस्येति, 'मात्रपदेन शङ्केतविषयताव्यवच्छेदः, 'साधारणत्वादित्युक्तार्थकं इति तु परमार्थः । शङ्कते, 'अथेति, 'गोसादृश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्ततायां' तस्य गवयपदशक्यतावच्छेदकतायां, 'गौरवावतारे' गवयत्वापेक्षया गौरवज्ञाने, सप्तम्यर्थः प्रयोजकत्वं, 'नोपमानस्यावतारः' नोपमानज्ञानं, तथाच भवन्मतेऽपि गौरवज्ञानस्य सहकारित्वमावश्यकं तज्जनकतया उपमानस्यापि नोपयोगित्वमिति प्रमाणान्तरेण तज्ज्ञानसम्पत्तौ किमुपमानेन इति गूढाभिप्रायः । ननूपमानं विना कथं तच्च निमित्तग्रह इत्याकाङ्क्षायांमाह, 'तथा चेति, 'तर्केण' साधवज्ञानरूपतर्केण, 'इतरेति गवयत्वभिन्ने शक्यतावच्छेदकत्वाभावे निश्चिते इत्यर्थः । 'इतरेति इतरत् प्रवृत्तिनिमित्तभिन्नं यस्येति

(१) गोसादृश्यनिमित्ततागौरवस्यावतारेण नोपमानस्याप्यवतार इति ख० ।

(२) तस्य प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽवगते इति ख० ।

सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति चेत् । न ।
 तर्कस्यानिश्चायकत्वात् । न चायं तर्को व्याप्तिग्रह-
 मूलको येन विपर्ययानुमानादर्थसिद्धिः । अथ गवय-
 पदं सप्रवृत्तिनिमित्तकमिति सामान्यतोदृष्टमेव तर्क-
 सहकृतं गवयपदस्येतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं परिच्छि-
 नन्ति न तु मानान्तरं कल्पयित्वा तर्कः सहकारी
 कल्प्यते इति चेत् । न । इदं सप्रवृत्तिनिमित्तकमन्यच्च
 न प्रवृत्तिनिमित्तमिति बुद्धावपि गवयत्वप्रवृत्तिनि-

वृत्त्युत्पत्तिः, 'सप्रवृत्तीत्यादि किञ्चिदप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादित्यर्थः,
 विशेषव्याप्तौ अन्यददृष्टान्तासम्भवेन व्यतिरेकेण तमाह, 'यन्नैवमिति,
 'तर्कस्येति साधवरूपतर्कस्य, 'अनिश्चायकत्वात्' सन्निकर्षप्रमाणादि-
 भिन्नत्वेन निश्चयाप्रयोजकत्वात् । नन्वेवं धूमोद्यदीत्यादितर्कस्यापि
 तथात्वं स्यादित्यत आह, 'न चायमिति, 'अयं' साधवादिरूपः,
 'व्याप्तीति, आपाद्यापादकयोरित्यादिः, 'अर्थसिद्धिरिति, तथाच
 तादृशतर्कस्यैवार्थसाधकत्वादिति भावः । शङ्कते, 'अथेति, 'सप्र-
 वृत्तिनिमित्तकं' किञ्चिद्बुद्ध्यावच्छिन्नशक्यताकं, 'इतीति इत्यनु-
 मितिजनकसाधुपदत्वज्ञानरूपसामान्यतोदृष्टमनुमानमेवेत्यर्थः, उक्ता-
 नुमानस्य कार्य-कारणसिद्धकलाभावात् सामान्यतोदृष्टत्वं, 'तर्केति
 साधवरूपेत्यादिः, 'परिच्छिनन्ति' सम्पादयति, 'मानान्तरं' उप-
 मानरूपप्रमाणं, 'सहकारीति तस्येत्यादिः, 'इदमिति गवयपद-
 मित्यर्थः, 'अन्यच्च' गवयत्वान्यत्वेत्यर्थः, 'इति बुद्धावपीति इत्या-

मित्तकं गवयपदमिति मानान्तरं विना अप्रतीतेः
 अनुमितेर्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वनियमात्^(१)।
 अथ यथेच्छायां सामान्यतोदृष्टेन विशेषबाधकसहकृते-
 नाष्टद्रव्यानाश्रयत्वं^(२) प्रतीयते अन्यथा विशेषबाध-
 कारिका बुद्धिर्यत इति व्युत्पत्त्या तादृशमानसोपनीतभानप्रसोजि-
 कायामनुमितावपीत्यर्थः, अनुमितेस्तद्भासकत्वावभावेन यथाश्रुता-
 वस्तुतेरिति साम्यदायिकाः ।

वस्तुतस्तु 'इदं' गवयत्वमित्यर्थः, 'प्रवृत्तिनिमित्तमित्येव पाठः,
 सकारयुक्तपाठस्तु प्रामादिकः, तादृशपाठस्य प्रामाणिकत्वे 'निमि-
 त्तेति धर्मपरोर्निर्देशः, 'इति बुद्ध्यावपि' इतिज्ञानप्रयोज्यानुमिता-
 पीत्यर्थः, इति तु परमार्थः, 'गवयपदमितीति 'अप्रतीतेरित्यत्र
 प्रतीतावन्वितं, 'प्रकारकत्वेति तथाच किञ्चिदवच्छिन्नश्रक्तता-
 कत्वत्वेनानुमितावपि स्वरूपतो गवयत्वावच्छिन्नश्रक्तिनिस्यार्थमवश्यं
 प्रमाणान्तरापेक्षा इति भावः । नन्वात्मसिद्धौ यथेच्छा द्रव्यसमवेता
 गुणत्वादिति सामान्यतोदृष्टानुमानेन प्रत्येकं पृथिव्याद्यसमवेतत्व-
 निस्यसहकृतेनाष्टद्रव्यानाश्रितत्वं प्रतीयते व्यतिरेक्यनुमानेनात्मसम-
 वेतत्वसिद्धिरुपाचापीत्याशङ्कते, 'अथ यथेच्छायामिति, 'विशेष-
 बाधकेति पृथिव्याद्येकैकसमवेतत्वाभावनिस्याथकेत्यर्थः, 'अष्टद्रव्याना-
 श्रयत्वं' अष्टद्रव्यानाश्रितत्वमित्यर्थः, अष्टद्रव्यान्याश्रयो यस्या इति
 व्युत्पत्तेः, 'प्रतीयते' अनुमीयते, तथाच व्यापकतावच्छेदकधर्मा-

(१) अनुमितेर्यापकतावच्छेदकत्वप्रकारताकत्वनियमादिति ख० ।

(२) विशेषबाधकसहकृतेनान्यद्रव्याश्रितत्वमिति ख० ।

कानां द्रव्यव्यतिरेकविषयकत्वेनाद्यद्रव्यानामग्रयत्वं^(१)
 केन ग्राह्यम् । तथाचापि गौरवाख्यतर्कसहकृतसा-
 मान्यतोद्दृष्टादितराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे ज्ञाते^(२) पश्चात्
 स व्यतिरेकी स्वात् कस्यप्रमाख्यानरापेक्षया कृत-

वच्छिन्नविधेयताकलमयनुमितौ स्त्रीकार्यमिति भावः । 'अन्यथा'
 अनुमितेस्तथात्वविधे, 'विशेषबाधकानां' पृथिव्याद्येकैकसमवेतत्वा-
 भावानुमापकानां पृथिव्यादिसमवेतत्वाभावव्यापकाभावप्रतियोगि-
 मनोमात्रास्यत्ववत्तापरामर्शानामन्वयपरामर्शानां इति यावत्,
 'द्रव्यव्यतिरेकः' द्रव्यसमवेतत्वव्यतिरेकः, कश्चित्तथैव पाठः, 'विषयक-
 त्वेनेति हेतुव्यापकतयेत्यादिः, तथाच प्रत्येकसमवेतत्वाभावत्वमात्रस्य
 व्यापकतावच्छेदकतया अवगाहितेन इति पर्यवसितं । 'अत्रापि'
 गवयपदशक्तिग्रहस्थानेऽपि, 'सामान्यतोद्दृष्टात्' गवयपदं सप्रवृत्ति-
 निमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानात्, 'ज्ञाते' अनुमिते, 'सः' गौर-
 वाख्यतर्कः, 'व्यतिरेकी' स्यादिति इतराववच्छिन्नशक्यताकं गवयपदं
 गवयत्वावच्छिन्नशक्यताकत्वं विना किञ्चिदवच्छिन्नशक्यताकं न
 स्यादिति व्यतिरेकानुमानप्रयोजकः स्यादित्यर्थः । ननु तादृशतर्कस्य
 उपमानसहकारित्वमेव कल्प्यते किमनुमानसहकारित्वेन इत्यत-

(१) विशेषबाधकानां पृथिव्याद्येकैकमात्रव्यतिरेकविषयकत्वं अन्यद्रव्या-
 नशक्यत्वमिति ख० ।

(२) इतराप्रवृत्तिनिमित्तं ज्ञायत इति ख० ।

प्रमाणसहकारित्वस्य युक्तत्वादिति चेत् । न । इच्छाया-
मेकैकबाधसहस्रतापरबाधकैरेव^(१) तावद्द्रव्यविशिष्ट-
वैशिष्ट्यादष्टद्रव्यानाश्रयत्वपरिच्छेदात्^(२) न तु सामा-
न्यतोदृष्टेन विशेषणद्वयोः परिच्छिन्नैव^(३) विशिष्ट-
वैशिष्ट्यबोधनिर्व्वाहात् तर्कानवतारदशायां तस्य परि-

च्छाह, 'कस्यप्रमाणान्तरेति, 'युक्तत्वादिति तथाच प्रमाणान्तरकल्पने
गौरवमिति भावः । दूषयति, 'नेति, 'अपरबाधकैरेवेति पृथिव्या-
दिप्रत्येकसमवेतत्वाभावकूटेरेवेत्यर्थः, तावद्भिरष्टलसंख्यावत्पृथिव्या-
दिभिर्बिंशष्टं पृथिव्यादिनिरूपितं यत्समवेतत्वं तस्य वैशिष्ट्यं प्रति-
योगित्वरूपं यच्च एवभूतोऽष्टद्रव्याश्रितत्वसामान्याभावस्तस्यानुमिते-
रित्यर्थः, एवकारव्यवच्छेदं ख्यमाह, 'न त्विति, 'सामान्यतोदृष्टेन'
इच्छा न पृथिवीसमवेता मनोमात्रघातत्वादित्याद्यनुमानेन, 'विशे-
षणद्वयोः' पृथिव्याद्येकैकसमवेतत्वाभावकूटाष्टद्रव्यसमवेतत्वसामान्या-
भावयोः, 'परिच्छिन्नैव' ज्ञानेनैव, 'विशिष्टेति तावत्समवेतत्वसामा-
न्याभावबोधनिर्व्वाहादित्यर्थः, तथाच व्यापकतानवच्छेदकरूपेषानु-
मितिः कुत्रापि न स्वीकार्येति भावः । नन्वितरबाधस्थले इवा-
त्रापि व्यापकतानवच्छेदकरूपेषानुमितिः भवितुमर्हतौत्यतोदोषा-
न्तरमाह, 'तर्क्यादि, गौरवाख्यतर्कज्ञानदग्नायामित्यर्थः, 'तस्य'

(१) एकैकबाधसहस्रतापरपरबाधकैरेवेति ख० ।

(२) तावद्रूपविशिष्टवैशिष्ट्यादन्यद्रव्यानाश्रयत्वपरिच्छेदादिति ख० ।

(३) विशेषणतयोपस्थितैवेति ख० ।

च्छेदकत्वाच्च^(१) । न च व्याप्तिपरमिदं वाक्यं यो गोसदृशः
स गवयपदार्थ इति वाक्यादवगतव्याप्तेरनुमित्युदया-
दर्थं^(२) गवयपदवाच्यो गोसदृशत्वात् अतिदेशकाखा-
वमतपिसडवदिति वाच्यं । न हि गोसदृशं ज्ञात्वा
अनेन पृष्टः स किंशब्दवाच्यइति, किन्तु सामान्यतो

व्यापकतानवच्छेदकावच्छिन्नस्य, 'परिच्छेदकत्वात्' अनुमापकत्वप्र-
सङ्गादित्यर्थः, अनुमितेर्यापकतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नविधेयताकल-
स्याभियमादिति भावः । 'तस्य' अनुमानस्य, 'परिच्छेदकत्वादिति
व्यापकतानवच्छेदकरूपेषेत्यादिः, तथाच तादृगभियमाभावे तर्कस्था-
सत्त्वस्येऽपि व्यापकतानवच्छेदकरूपेषानुमितिः स्यादिति भावः ।
इत्यपि कश्चित् । शङ्कते, 'न चेति 'वाच्यमिति परेषाम्बयः, 'व्याप्ति-
परं' व्याप्तितात्पर्यकं, 'इदं' अतिदेशात्मकं, तस्य तत्त्वं स्फुटयति,
'योगोसदृश इति, 'अवगतव्याप्तेः' पुरुषस्य, 'अनुमित्युदयादिति, तथाच
तत्र तात्पर्याभ्रमवे व्याप्तेरबोधेनानुमितिर्न स्यादिति भावः । ननु
सामान्यव्याप्तौ गोसदृशत्वस्यानुगतत्वे महिषादौ व्यभिचारः अननु-
गतत्वे दृष्टान्तासिद्धिरतो विशेषव्याप्तिमाह, 'अथमिति, 'अर्थं' अति-
देशकाखानवगतो गवयः, दृष्टान्तमाह, 'अतिदेशेति, दूषयति, 'न
हीति, 'हि' यस्मात्, 'अनेन' गोसदृशज्ञात्रा पुरुषेण, 'पृष्ट इति, प्रश्ना-
कारमाह, 'स किमिति, 'सः' गोसदृशः, तदा किं पृष्ट इत्याकाङ्क्षा-

(१) तस्य तदपरिच्छेदकत्वाच्चेति ख० ।

(२) अवगतव्याप्तिरनुमिनुयादयमिति ख० ।

गवयपदार्थमवगत्य^(१) स कौटुम्भिकी, तथाच यद्योग-
प्राथम्याभ्यां तस्यैव व्याप्यत्वं^(२) ततः किं तेन । अथ लक्ष-
णपरमिदं^(३) वाक्यं किंलक्ष्यकोऽसाविति^(४) प्रश्नार्थः,
एवञ्च वाच्य इति प्रयोक्तव्यपरमसौ^(५) गवयइति व्यवह-

चामाह, 'किञ्चित्', 'गवयपदार्थमिति, तत्त्वेनेति शेषः, अज्ञातवस्तु-
नोऽपि पदार्थत्वेन ज्ञानसम्भवात् यथा वारणादिपदार्थत्वेन वारणा-
दिज्ञानमस्मद्विधानां, 'अवगम्येति कश्चित् पाठः स च प्रामादिकः
अगुणे धुटि पञ्चमस्योपस्थानुशासनिकत्वात्, 'तथाच' गवयपदार्थत्व-
ज्ञानस्य पूर्वभावशकत्वेन च, 'तस्यैव' गवयपदार्थत्वस्यैव, 'किं तेन'
किं सादृश्येन, तथाचोक्तानुमाने दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः । शङ्कते,
'अथेति, 'लक्षणपरं' गवय इति व्यवहारप्रयोजकधर्मतात्पर्यकं, 'इदं'
अतिदेशवाक्यं । ननु गवयपदग्रन्थजिज्ञासायां तस्य लक्षणपरत्वे
उत्तरत्वं न सम्भवति जिज्ञासिताभिधानस्यैव तथात्वादित्यतः प्रश्ना-
र्थमप्यन्यथा करोति, 'किंलक्ष्यकोऽसाविति किंप्रयोक्तव्यव्यवहारवि-
षयोऽसावित्यर्थः, 'प्रश्नार्थः' प्रश्नवाक्यार्थः, तथाचोत्तरवाक्यं न विद्-
द्धार्यकमिति भावः । ननुत्तरवाक्ये व्यवहारबोधकपदाभावात् कथं

(१) गवयपदार्थमवगम्येति ख० ।

(२) यद्योगप्राथम्याभ्यां तस्यैवार्थत्वमिति ख० ।

(३) लक्षणपरमिदमिति ख० ।

(४) किंलक्ष्यकोऽसावित्येति ख० ।

(५) एवञ्च प्रयोक्तव्यमयमसाविति ख० ।

र्तव्यो गोसदृशत्वात् यस्तु न तथा नासौ गोसदृशः यथा
हस्तीति चेत् । न । न हि हस्यादीनां विलक्षणत्वे^(१)
प्रमाणमस्ति, सर्वप्रयोगस्य दुर्ज्ञेयत्वात्^(२) कतिपय-

तादृशार्थकत्वमित्यत आह, 'वाच्य इतीति उत्तरवाक्यस्यवाच्य इति-
पदमित्यर्थः, उद्देश्य-विधेयभावसत्तात् प्रयोज्य-प्रयोजकभावसाम्भ इति
भावः । अतएव 'गोसदृशत्वादिति पञ्चमीनिर्द्देशः । ननु तत्र तत्र-
योजकत्वं व्यापकत्वमेव जनकत्वादेर्भाधात् तच्च व्याप्तिनियतं सा च
नास्ति व्यभिचारात् इत्याशङ्क्य व्यभिचाराभावं दर्शयति, 'अस्त्विति,
'न तथा' न गवय इति व्यवहारविषयः, तत्र दृष्टान्तमाह, 'यथेति,
हस्तिनि द्वयोरेवाभावसत्त्वादिति भावः । दूषयति, 'न हीति, 'विल-
क्षणत्वे' गवय इति व्यवहाराविषयत्वे, 'प्रमाणमस्तीति जिज्ञासितुः
प्रकृतज्ञानमस्ति, प्रकर्षसाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वं, तथाच गो-
सादृश्याभाववति व्यवहारविषयत्वसन्देहात् गोसादृशे तत्रयोजक-
त्वसन्देहासत्त्वं तादृशवाक्यादपि न सम्भवतीति भावः । ननु सर्वेषां
गवयपदप्रयोगे हस्तितात्पर्यकत्वाभावादेव तत्र तस्मिद्धिर्भविष्यती-
त्यत आह, 'सर्वप्रयोगश्चेति सर्वेषां तत्रयोगे तत्तात्पर्यकत्वा-
भावस्य इत्यर्थः, 'दुर्ज्ञेयत्वादिति, विना सार्वज्ञ्यं सर्वज्ञानासम्भवा-
दिति भावः ।

केचित्तु 'प्रमाणपदं यथाश्रुतार्थकं, तथाच प्रमाणाभावादेव
तज्ज्ञानाभाव इति भावः । ननु सर्वप्रयोगेन एतत्साधनौघं इत्यत-

(१) विपक्षत्व इति ख० । (२) दुर्ज्ञेयत्वादिति ख० ।

व्यवहारस्थानैकान्तिकत्वात् । न च^(१) कौटुक् किञ्चिद्भ्रम-
इति प्रन्नार्थः,^(२) न चनेन किञ्चमन्नात्वा गवयपदस्य
वाचकत्वं कस्यचिच्च तद्वाप्यस्यं नावगमं,^(३) येन तदर्थं
प्रन्नः । प्रवृत्तिनिमित्तविशेषलिङ्गे^(४) प्रन्नः गवयपदं येन

आह, 'सर्वप्रयोगश्चेति, 'दुर्ज्ञेयत्वादिति, - तथाच हेतुज्ञानाभावाम्
कथं तच्च तस्मिद्धिरित्यग्रच इत्याहुः; तन्मन्दं साध्याविशेषापत्तेः ।
ननु कतिपयजनानां प्रयोगे तन्नात्पर्यक्तत्वाभावनिश्चयादेव तच्च
तस्मिद्धिरित्यत आह, 'कतिपयेत्यादि, साध्य-हेत्वोर्वैधधिकरण-
मिति तु नाग्रद्वनीयं प्रयोगनिष्ठतात्पर्याभावस्य सप्रतियोगि-
विषयतासम्बन्धेनैव हेतुत्वात्, 'अनैकान्तिकत्वम्' व्यभिचारित्वात् ।
ग्रहते, 'न चेति, 'कौटुक्' इति, उदीचेतिग्रन्थोऽत्राप्यन्वितः,
'किञ्चिद्भ्रम इति, तथाच किञ्चिद्भ्रमप्रन्नार्थो यादृशः कौटुग्मिति-
प्रन्नार्थोऽपि तादृश इत्यर्थः, दूषयति, 'न हीति, 'चनेन' प्रन्नकर्त्ता
पुरुषेश्च, 'किञ्चिद्' गवयपदवाच्यत्वानुभाषकं, 'वाचकत्वं' वाचकता-
निरूपकत्वं वाच्यत्वमिति यावत्, गवये इति शेषः, 'अवगतमिति
परेशान्त्वः, 'तद्वाप्यस्यं' गवयपदवाच्यत्वस्याप्यस्यं, 'तदर्थं' तद्वाप्यस्य-
ज्ञानार्थं, 'प्रन्नः', क्त इति शेषः, तथाचातिदेशवाक्यात् पूर्वं गवये
गवयपदवाच्यत्वस्यैवाज्ञानान्तादृशप्रन्न एव न सम्भवतीति भावः ।

(१) अथेति ख० ।

(२) किञ्चिद्भ्रमिति प्रन्नार्थं इति ख० ।

(३) कस्यचिद्वाच्यत्वमवगतमिति ख० ।

(४) अथ प्रवृत्तिनिमित्तविशेष इति ख० ।

निर्मितेन वर्तते तस्य किं लिङ्गमित्यर्थः इति चेत्, न
 हि तदनुमानमेवेत्यनेन^(१) निश्चितं यत् इति स्यात्^(२) ।
 ज्ञानहेतुमात्रप्रश्ने तद्विशेषेणोत्तरमिति चेत् । न ।

‘तद्वाप्यत्वमवगतमिति कश्चित् पाठः, तत्र ‘न हीत्यस्य ‘प्रश्न इत्यत्र
 नाम्बन्धः, किन्तु ‘अवगतमित्यत्र, ‘वाचकत्वमित्युक्तार्थकं, ‘लिङ्गमज्ञात्वा’
 विशेषतो लिङ्गमज्ञात्वा, ‘कस्यचिद्धेति किञ्चित्पदार्थस्य त्वित्यर्थः,
 ‘तद्वाप्यत्वमित्युक्तार्थकं, ‘अवगतं’ निश्चितं, तथाच सामान्यधर्मप्रकार-
 रकज्ञानं विना अवान्तरधर्मप्रकारकजिज्ञासानुदयान्तादृशप्रश्न एव न
 सम्भवतीति भावः । ‘तदर्थं’ लिङ्गत्वावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानार्थं, ‘प्रश्नः’
 कृत इति शेषः इत्यर्थः । शङ्कते, ‘प्रवृत्तिनिमित्तेति गवयपदशक्यता-
 वच्छेदकानुमापके प्रश्न इत्यर्थः, प्रश्नार्थं स्पष्टीकरोति, ‘येनेत्यादि
 गवयपदं यद्बुद्ध्यावच्छिन्नशक्यताकं तस्यानुमापकं किमित्यर्थः । दूष-
 यति, ‘न हीति, ‘निश्चितमिति परेषाम्बन्धः, ‘तत्’ गवयपदशक्यता-
 वच्छेदकं, ‘अनुमानमेवेति अनुमेयमेवेत्यर्थः, “इत्ययुटोऽन्यथापीति
 वचनात् कर्माणि युट्प्रत्ययः, तथाच तत् किञ्चिल्लिङ्गकानुमितिविषय-
 इति पर्यवसितं, ‘इतीति ‘निश्चितेत्यत्राम्बन्धः, ‘अनेन’ प्रश्नकर्त्रा पुरुषेण,
 ‘यत् इति स्यात्’ येन इति प्रश्नः स्यात्, तथाच सामान्यज्ञाना-
 भावाच्च विशेषजिज्ञासेति भावः । शङ्कते, ‘ज्ञानेति, तथाच गवय-
 पदवाच्यत्वज्ञानजनकं किमिति प्रश्नार्थः पर्यवसितः, ‘तद्विशेषेण’

(१) तदनुमेयमेवेत्यनेनेति ख० ।

(२) येन तथा स्यादिति ख० ।

अविशेषादिन्द्रियसन्निकर्षमप्युत्तरयेत्, वनं गतो द्रक्ष्य-
सीति । तस्मान्निमित्तभेदे एवार्यं प्रश्नः कौटुम्भगवयः केन
निमित्तेन गवयपदं प्रवर्तते, गवयत्वस्य साक्षादुप-
दर्शयितुमशक्यत्वात्, पृष्टः स तदुपलक्षकं सादृश्यमा-
चष्टे, पश्चाच्च दृष्टेऽपि पिण्डेऽतिदेशवाक्यार्थं^(१) स्मरत-

गवयपदवाच्यत्वज्ञापकत्वावान्तरधर्मासादृश्यत्वप्रकारेण, 'उत्तरं' जिज्ञा-
साविषयबोधकवाक्यं । दूषयति, 'नेति, 'अविशेषात्' ज्ञानजनकत्वा-
विशेषात्, 'इन्द्रियसन्निकर्षमपीति, इन्द्रियसन्निकृष्टो गवयपदवाच्य-
इत्युत्तरतोऽपि तादृग्जिज्ञासानिष्ठत्तेरिति भावः । इन्द्रियसन्नि-
कर्षत्वोत्तरवाक्यस्य पर्यवसितार्थमाह, 'वनमित्यादि, इदमुपलक्षणं
सादृश्यस्य तज्ज्ञानजनकत्वाभावेन तदाक्यस्योत्तरत्वं न सम्भवतीत्यपि
बोध्यं । उपसंहरति, 'तस्मादिति, 'निमित्तभेदे एव' प्रवृत्तिनिमित्त-
विशेषण एव, 'प्रश्नोऽयं' कौटुम्भगवय इति प्रश्न इत्यर्थः, प्रश्नार्थं
स्यष्टयति, 'केनेत्यादि किंधर्मावच्छिन्नशक्यताकं गवयपदं इति
पर्यवसितार्थः । ननु किमर्थं सादृश्यमाचष्टे इत्याकाङ्क्षायामाह, 'गवय-
त्वस्येति, 'साक्षादित्यादि प्रत्यक्षतो ज्ञापयितुमशक्यत्वादित्यर्थः, तस्य
तथात्वे गवयपदं गवयत्वावच्छिन्नशक्यताकमित्येवोत्तरयेदिति भावः ।
'सः' उत्तरयिता, 'तदुपलक्षकं' गवयत्वोपलक्षकं, सादृश्यस्य प्रत्यक्ष-
तोऽपि दर्शयितुं शक्यत्वं अवयवादिसाम्यादिति भावः । 'पश्चाच्चेति

(१) अतिदेशवाक्यमिति ख० ।

तर्कसहकारात्^(१) गवयत्वविशिष्टो धर्मी गवयशब्द-
वाच्य इति प्रवृत्तिनिमित्तविशेषपरिच्छित्तिरूपमान-
फलम् । अथ गौरवेणान्यानिमित्तकत्वे सति सनिमि-
त्तकत्वादिति व्यतिरेकिण एव गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्त-

अतिदेशवाक्यार्थानुभवोत्तरमित्यर्थः, 'दृष्टेऽपि' अयं गोसदृश इति
साक्षात्कारविशेषेऽपीत्यर्थः, 'पिण्डे' गवयग्ररीरे, 'स्मरत इति,
तादृशप्रत्यक्षस्यैवोद्बोधकत्वादिति भावः । 'तर्कसहकारात्' गौरवाख्य-
तर्कसहकारात्, 'प्रवृत्तिनिमित्तविशेषेति प्रवृत्तिनिमित्ते गवयपद-
शक्यतावच्छेदके यो विशेषस्तत्परिच्छित्तिसाञ्जानं, 'उपमानफलं'
अतिदेशवाक्यप्रयोजनं ।

केचित्तु 'उपमानफलं' उपमितिरिति व्याचक्षते, तन्न साधु,
उपमानमनभिधाय तत्फलत्वेनोपमित्यभिधानासम्भवात् अतिदेश-
वाक्यप्रयोजनाभिधानप्रस्तावे तदभिधानस्यार्थान्तरत्वाच्च ।

ग्रह्यते, 'अथेति, 'गौरवेण' गौरवाख्यतर्केण, निश्चितादिति शेषः,
'अन्यानिमित्तकत्वे सति' गवयत्वभिन्नधर्मावच्छिन्नशक्तिशून्यत्वे सति,
'सनिमित्तकत्वात्' किञ्चिदवच्छिन्नशक्यताकत्वात्, 'इति व्यतिरेकिणः'
एतत्स्वरूपात् व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टाद्धेतोरित्यर्थः, तथाच गवयपदस्य
गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं विना अन्याप्रवृत्तिनिमित्तकत्वविशिष्ट-
सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं न सम्भवति इति व्यतिरेकव्याप्तेरिति भावः ।

(१) तर्कसहकारेणेति ख० ।

कत्वधीरिति चेत् । न । व्याप्त्यमूलकतया गौरवस्य^(१)
 तद्विपर्ययस्य वा अप्रमाणत्वात् तथाप्रमाणे सहका-
 रितामात्रेण^(२) अन्यनिमित्तत्वशङ्कायां^(३) कथमुपमान-
 मिति चेत् । न । गौरवसहस्रोपमानादेवान्यानिमि-

अन्वयसहसाराभावेनाव्यव्याप्तिग्रहसम्भवाद्भूतिरेकित्वानुधावनं । दू-
 षयति, 'नेति, 'व्याप्त्यमूलकतया' आपाद्यापादकयोर्व्याप्तिग्रहानपेक्ष-
 तथा, 'गौरवस्य' गौरवाख्यतर्कस्य, 'तद्विपर्ययस्य' प्रवृत्तिनिमित्तत्व-
 विपर्ययस्य, अन्यस्मिन्निति शेषः, 'अप्रमाणत्वात्' अनिश्चायकत्वात्,
 तथाच व्याप्त्यमूलकतर्कस्यैव निश्चायकत्वात् गौरवाख्यतर्कणातया-
 भूतेन अन्यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावप्रत्यायनासम्भवादुक्तस्य हेतु-
 त्वासम्भव इति भावः । शङ्कते, 'तचेति, 'तच्च' गौरवाख्यतर्क, 'अप्र-
 माणे' अनिश्चायके, सतीति शेषः, 'सहकारितामात्रेणेति, तस्येत्यादिः,
 अन्वयस्यास्य उपमानमित्यत्र, 'अन्यनिमित्तत्वशङ्कायां' अन्यस्मिन्
 प्रवृत्तिनिमित्तत्वशङ्कायां, स्थितायामिति शेषः, 'कथमुपमानं' उप-
 मित्यात्मको गवयत्वे शक्यतावच्छेदकत्वनिश्चयः कथमित्यर्थः, गौर-
 वाख्यतर्कस्य किञ्चिदनिश्चायकत्वेन तच्छङ्काया अनिवृत्तेरिति
 भावः । दूषयति, 'नेति, 'परिच्छेदादिति निश्चयादित्यर्थः, तथाच
 गौरवस्यानिश्चायकत्वेऽपि तत्सहस्रोपमानप्रमाणादेव तन्निश्चया-

(१) गौरवग्रहस्येति ख० ।

(२) तर्कव्यपदेशप्रमाणासहकारितामात्रेणेति ख० ।

(३) अन्यनिमित्तत्वशङ्कायामिति ख० ।

तत्कत्वे सति सनिमित्तकत्वपरिच्छेदात् । अस्तु गौरव-
सहस्रतात् सनिमित्तकत्वमानादेव^(१) गवयत्वनिमि-
त्तकत्वसिद्धिः, न चैवं, व्यतिरेक्युच्छेदात्^(२) । कार्यत्वे
पर्यवसिते बाधकानन्तरं व्यतिरेक्युदयात् । यच्च च

दुक्तग्रहानिष्टिरिति भावः । सहकारित्वं सामानाधिकरण्यात्
न तु तत्रान्यजनकत्वं बाधितत्वात् । ग्रहते, 'अस्त्विति 'सिद्धिरिति
परेषाम्वयः, 'सनिमित्तकत्वमानात्' किञ्चिदवच्छिन्नग्रह्यताकत्वरूपा-
नुमापकहेतोः, दूषयति, 'न चैवमिति, नत्रर्थं हेतुमाह, 'व्यतिरेक्यु-
च्छेदादिति तादृग्रहेतौ व्यतिरेकव्याप्त्यसम्भवात्, तस्य गवयत्वा-
वच्छिन्नग्रह्यताकत्वव्यभिचारादिति भावः । नन्वेवं चितिः सकर्तृका
कार्यत्वादित्यादावपि सर्गाद्यकाशीनद्गणुकेऽन्यकर्तृकत्वाभावनिस्यथेन
व्यतिरेकिणा कार्यत्वेन ईश्वरकर्तृकत्वं न सिद्धेत इत्याग्रह्यायामाह,
'कार्यत्वं इति, 'पर्यवसिते' विनाग्निभावत्वादिना तच्च कार्यत्वेऽनु-
मिते सतीत्यर्थः, 'बाधकानन्तरं' अन्याकर्तृकत्वनिश्चयानन्तरं, 'व्यति-
रेक्युदयात्' व्यतिरेकव्याप्तिग्रहात्, तथाच प्रकृते हेतुघटकान्या-
निमित्तकत्वाविद्या हेतुरेव पूर्वमसिद्ध इति भावः । यदि च तच्च
चितिलेन पक्षता तदा सर्गाद्यकाशीनद्गणुके तत्सिद्ध्यर्थं बाधकस्या-
पेक्षितत्वेऽपि घटादौ बाधकं विनापि कथं तत्सिद्धिरित्यत आह,

(१) सनिमित्तकत्वग्राहकमानादेवेति ख० ।

(२) व्यतिरेक्युच्छेद इति ख० ।

प्रथमं व्यतिरेकाभावः^(१) तत्र कार्यत्वादेव फलं^(२)
 अन्वयानिमित्तकत्वं सनिमित्तकत्वञ्चेति बुद्धावपि गव-
 यत्वनिमित्तकं गवयपदमिति बुद्धेरसिद्धेरुक्तत्वात् ।
 किञ्च अत्र व्यवहारेण प्रवृत्तिविशेषे^(३) पदशक्तिग्रहो
 न तु तन्निमित्ते तेनाप्रतिबन्धात्, न गौरवातिव्याप्ता-

‘अत्र चेति इदानीमनचित्यादौ, ‘प्रथमं’ इतरबाधनिश्चयात् पूर्व्यं,
 ‘व्यतिरेकाभावः’ अन्यकर्तृकत्वव्यतिरेकाभावनियमः, ‘कार्यत्वादेवेति,
 ‘एवकारेण व्यतिरेकिलव्युदासः, ‘फलं’ अनुमितिः, तत्रान्वयव्याप्ति-
 विशिष्टकार्यत्वादेवानुमितिरिति भावः । तुव्यतु दुर्जन इति
 न्यायेनाह, ‘अन्वयानिमित्तकत्वमिति, ‘उक्तत्वादिति, इदं सप्रवृत्ति-
 निमित्तमिति बुद्धावपीत्यादिष्वे इत्यादिः ।

शक्तिग्रहो नोपमित्यात्मकः किन्तु शक्तिग्रहानन्तरं शक्यता-
 वच्छेदकत्वग्रह एव तदात्मकः तदेवोपमानफलमित्येकदेशिमतं
 उपन्यस्य निरस्यति, ‘अचेति, ‘व्यवहारेण’ गामानयेत्यादिप्रयोजक-
 वृद्धवाक्यात् प्रथोष्यवृद्धस्य गवानयनादिना, ‘प्रवृत्तिविशेषे’ व्यक्तिवि-
 शेषे, ‘पदशक्तिग्रहः’ पदविशेषशक्तिग्रहः, ‘तन्निमित्ते’ तद्व्यक्त्यावर्त्तके,
 ‘शक्तिग्रह इति पूर्वेषाम्वयः, ‘तेनाप्रतिबन्धात्’ ‘तेन’ तन्निमित्तेन,
 तत्र शक्तिग्रहाप्रतिबन्धात्, व्यक्तौ शक्तिभानस्य निमित्ते शक्तिभाना-

(१) बाधकालाभ इति ख० ।

(२) तत्र कार्यत्वादेव फलं नेति ख० ।

(३) प्रवृत्तिविषये इति ख० ।

दिनेतरनिरासे^(१) गोत्वादेर्निमित्तत्वग्रहः, गौरवादे-
रतर्कत्वात्^(२) अप्रमाणत्वाच्च । तस्मात् व्यक्तौ शक्तिग्रह-
एव साधवादिसाहित्येन इतरानिमित्तकत्वे सति^(३)
गोत्वादिनिमित्तकत्वमवधारयति । सर्व्वञ्च तद्देवोप-

नियतत्वादिति भावः । नैयायिकाभिमतं यत्तन्निराकरोति, 'नेति,
यत्किंशक्तिग्रहकाल एव इति शेषः, 'इतरनिरासे' गोलेतरानिमि-
त्तकत्वनिश्चये, तच्च हेतुः 'गौरवातिव्याप्त्यादिनेति गोहूपतशक्तित्वाद्गौ-
रवाख्यतर्केण द्रव्यत्व-प्रमेयत्वादावतिप्रसङ्गेनाश्रत्वादावादिपदोपा-
त्तासामानाधिकरण्येन तन्निरास इति भावः । 'गोत्वादेरित्यादिना
गवयत्वादिपरिग्रहः, 'निमित्तत्वग्रहः' शक्यतावच्छेदकत्वग्रहः, नञर्थे
हेतुमाह, 'गौरवादेरिति, 'अतर्कत्वात्' आपत्तित्वावच्छिन्नाप्रयो-
जकत्वात्, आदिना अतिव्याप्त्यसामानाधिकरण्यपरिग्रहः । ननु
तेषामतर्कत्वेऽपि इतरनिरासकत्वमस्यैव इत्यत आह, 'अप्रमाणत्वा-
च्चेति अनिश्चायकत्वाच्चेत्यर्थः, तथाच तेषां कुतस्तन्निश्चायकत्वमिति
भावः । उपसंहरति, 'तस्मादिति, 'शक्तिग्रह एवेति व्यवहारादिना
व्यक्तौ शक्तिग्रहे सत्येव इत्यर्थः, 'साधवादिसाहित्येन' साधवादीनां
साहित्यं यच्चेति व्युत्पत्त्या साधवादिसहितेनेत्यर्थः, 'आदिना
गौरवातिप्रसङ्गासामानाधिकरण्यपरिग्रहः, 'अवधारयतीति, तथाच

(१) न च गौरवादिव्याप्त्यादिनेतरनिरासेनेति ख० ।

(२) गौरवादेरतन्त्रत्वादिति ख० ।

(३) साधवादिसहकृतोऽन्यतरनिमित्तकत्वे सतीति ख० ।

मानफलमिति^(१) कश्चित्, तन्न, शक्तिग्राहकमेव लाघ-
वादिसहकृतं निमित्तमप्यवधारयति, यथा क्षित्यादौ
कर्तुरेकताम्^(२)। अथैवं भिन्नकर्तृकेषु लाघवात् कार्य-

लाघवादिषष्ठितेनोपमानरूपप्रमाणेन जनः अवधारयतीत्यर्थः।
'सर्वत्र' गवि गवयादौ, 'तदेव' तादृशावधारणमेव, 'उपमानफलं'
उपमानप्रमाणफलमित्यर्थः, तथाचोपमानस्य न व्यक्तिशक्तियाहकत्वं
“शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानेत्यादिप्राचीनप्रवादस्य शक्यतावच्छेदकत्व-
रूपशक्तियाहकतयैवोपपत्तेरिति भावः। दूषयति, 'तन्नेति, 'शक्ति-
ग्राहकमेव' व्यक्तिशक्तियाहकमेव, 'लाघवादीत्यादिना गौरवाति-
प्रसङ्गासामानाधिकरण्यपरिग्रहः, 'निमित्तमपि' गवयत्वादिकमपी-
त्यर्थः, आदिना व्यक्तिपरिग्रहः, 'अवधारयति' शक्यत्वेन निश्चाय-
यति, तथाच प्रयोज्यवृद्धव्यवहारादिना शक्तिग्रहासम्भवेन तदर्थ-
मुपमानमपेक्षितं तदेव निमित्तस्यापि शक्तियाहकं अन्यथा गव-
यादिसामान्ये शक्तिग्रहासम्भवतादवस्थापत्तेरिति भावः। न च
व्यवहारादिना शक्तिग्रहकाले कथं निमित्ते न तद्ग्रह इति वाच्यं।
सकलव्यक्तैर्व्यवहाराविषयत्वेन गवयत्वादेरतिप्रसक्तत्वसन्देहेन गौरवा-
दितर्काभावेन च तदानीं तत्र तत्सन्देहेन निश्चयाभावात्। ननु
व्यक्तिशक्तिग्रहकाल एव तत्र शक्तिग्रह इति तु राज्ञामाज्ञावत्
प्रतिभातीति शङ्कायां दृष्टान्तमाह, 'यथेत्यादि, 'क्षित्यादौ' क्षिति-
त्वेन पचीभूते सर्गाद्यकालीनद्रव्यकादौ, 'कर्तुरेकतां' तादृशक्षिति-

(१) तद्वन्नेति देवोपमानमितीति ख०।

(२) क्षित्यादौ कर्तृग्राहकं कर्तुरेकतामिति ख०।

मेककर्तृतां बोधयेत् बोधयत्येव^(१) पश्चादाधकेन त्यज्यते
इति चेत् । न^(२) । बाधितविषयत्वेनाभासत्वात् अस्म-

कर्तुरीश्वरस्यैकतां, 'अवधारयतीतिपूर्व्वेणाश्वयः, तथाच यथा चितिः
सकर्तृका कार्यत्वात् कार्यादा इत्यत्र चितिकर्तुरेकत्वेन साधवं
इति साधवादिहूपतर्कसहकृतं कर्तृत्वानुमापकप्रमाणमेव कर्तृत्वानु-
मितिदशायामेव कर्तुरेकतामप्यवधारयति तथाचापीति भावः ।
अन्यथा तत्रापि कर्तृत्वानुमित्यनन्तरमेव एकताग्रह इति कथं न
रोचयेर्युक्तेस्तौल्यादित्यभिप्रायः । शङ्कते, 'अथैवमिति, 'एवं' साध-
वादिसहकृतानुमापकस्यैव कर्तुरेकताप्रत्यायकत्वे, 'भिन्नकर्तृकेषु'
कुलासादिकर्तृकेषु घट-पटादिष्वपि, 'साधवात्', 'कार्यं' साधवादि
सहकृतं कार्यरूपमनुमापकं, 'एककर्तृतां', 'बोधयेदिति, तथाच
चितित्वेन चितिसामान्यस्यैव पक्षतया घट-पटादिष्वपि साधवादि-
सहकृतकार्यरूपहेतुना ईश्वरकर्तृकत्वसिद्धिः स्यादिति भावः । तत्रे-
ष्टापत्तिमाह, 'बोधयत्येवेति, सर्व्वकर्तुरीश्वरस्य घट-पटादिकर्तृत्व-
मस्येवेति भावः । पुनः शङ्कते, 'पश्चादिति घट-पटादावेककर्तृकत्व-
बोधानन्तरं, 'बाधकेन' बाधनिस्ययेन, 'त्यज्यते' अप्रामाण्यग्रहविष-
तया ज्ञायते, तथाच घट-पटादेरेककर्तृकत्वं नास्येवेति भावः ।
दूषयति, 'नेति, 'बाधितविषयत्वेनेति तादृशानुमितेरित्यादिः,
'आभासत्वात्' उक्तहेतोराभासतासम्पादकत्वप्रसङ्गात्, तथाच तेन

(१) कार्यत्वमेककर्तृकताश्च कोऽपि बोधयत्येवेति ख० ।

(२) एतत् पूर्व्वं 'तर्हि' सहेतोराभासानुमितिः साध्याद्यभिचाराद्यभावा-
दिति चेत् इत्यधिकः पाठः खचिद्धितपुस्तके वर्तते ।

घुनि लघुज्ञानस्य^(१) अयद्यार्थत्वेन तज्जन्यानुमितेरा-
भासत्वाच्च । न चोपमितिरेव इतरव्युत्पत्तिः^(२) अन्यथा
तदनिरुक्तेरिति वाच्यं । व्युत्पत्तेः शब्दसहकारित्वे

हेतुना सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकादावपि तत्सिद्धिर्न स्यादिति भावः ।
ननु घटः कुलासकर्मको घटत्वादित्यादावपि लाघवादेककर्मकत्व-
सिद्धिः स्यादित्यत आह, 'अलघुनीति, 'लघ्विति धर्मपरोनिर्द्देशः,
कश्चित्तथैव पाठः, लघुत्वज्ञानस्येत्यर्थः, 'अयद्यार्थत्वेन' भ्रमत्वेन, 'तज्ज-
न्यानुमितेः' भ्रमात्मकलाघवज्ञानजन्यानुमितेः, 'आभासत्वात्' भ्रम-
त्वात्, भ्रमजन्यानुमितेः प्रमात्वासम्भवादिति भावः । तथाच भ्रमस्य
वस्त्वसाधकत्वात् कुलासादेर्नैकत्वसिद्धिरिति भावः । इदञ्च "तुव्यतु
दुर्जन इति न्यायेनोक्तं । वस्तुतस्तु यथार्थलाघवज्ञानस्यैवानुमितिहेतु-
लोकावप्युक्तदोषवारणसम्भव इति । शङ्कते, 'न चेति 'वाच्यमिति
परेणान्वयः, 'इतरव्युत्पत्तिः' शक्तिज्ञानात्मकतया शब्दसहकारिणी,
स्यादिति शेषः, 'अन्यथा' तस्या अतथाले, 'तदनिरुक्तेरिति, तथा
चोपमितित्वेन शक्तिज्ञानस्य हेतुता स्यादिति पर्यवसितापत्तिरिति
भावः । दूषयति, 'व्युत्पत्तेरिति शक्तिज्ञानस्य, 'शब्दसहकारित्वे'
तत्त्वेन इत्यादिः, 'मानान्तरत्वे' प्रमाणान्तराधीनशक्तिज्ञानसत्त्वे,
'व्याघातात्' उपमितेरसत्त्वात्, तथाचोपमितित्वेन शक्तिज्ञानस्य
शब्दहेतुत्वे व्यभिचारादिति भावः । ननु यत्रोपमित्यात्मकशक्ति-

(१) लघुत्वज्ञानस्येति ख० ।

(२) व्युत्पत्तिरिति ख० ।

मानान्तरत्वे^(१) व्याघातात् । व्युत्पत्तिस्तु यां बुद्धिमा-
साद्य पदार्थविशेषबोधः^(२) सा ।

अन्ये तु यत्तदादिपदानामनुगतैकरूपाभावेनैकैव
शक्तिग्रहादन्यत्राप्येति पदान्तरव्यवहारः पदान्तर-

ज्ञानसहकारेण गवयादिपदात् शब्दबोधः तत्र तस्या व्युत्पत्तिल-
भ्याहृतमेव इत्यत आह, 'व्युत्पत्तिस्त्विति, 'यां' यद्बुद्ध्यावच्छिन्नां,
'व्याघाद्य' असाद्यैव, 'पदार्थविशेषबोधः', 'येति' तत्रेति शेषः, 'सा'
व्युत्पत्तिः, तथाच शब्दजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नजनकस्यैव शब्दसह-
कारितया व्यक्तिविशेषे तस्या अपेक्षितत्वेऽपि न शब्दसहकारित्वं
तेन रूपेण शब्दत्वावच्छिन्नाहेतुत्वादिति भावः ।

उपमाणप्रमाणं खण्डयतां मतसुपन्यस्य दूषयति, 'अन्ये त्विति,
'यत्तदादीत्यादिपदात् सर्वनामान्तरपरिग्रहः, 'पदानामिति 'शक्ति-
ग्रहादितिपरेणान्वयः, 'अनुगतैकरूपाभावेन' सकलसाधारणैकधर्मा-
भावेन, 'एकैव' एकधर्मिण्येव, 'अन्यत्रापि' अन्यस्मिन्नपि धर्मिणि,
'इतीति एवमित्यर्थः, क्वचित्तथेति पाठः, तत्र पूर्वं तथेति पूरणी-
यमिति विशेषः, 'पदान्तरेति गवयादिपदाधीनव्यवहार इत्यर्थः,
तथाच व्यवहारादेकस्मिन् गवये शक्तिग्रहेऽपि गवयान्तरे गवयपद-
व्यवहारो भवितुमर्हतीति भावः । ननु व्यक्त्यन्तरे पदान्तरशक्तिग्रहा-

(१) शब्दसहकारित्वेन मानान्तरत्वेनेति ख० ।

(२) पदार्थबोध इति ख० ।

वैधर्मीयात्, न प्रमाणान्तरमुपमानमिति, तन्न^(१), बुद्धिस्थत्वादिनोपलक्षणेन साधारणेन शक्तिग्रहात् बुद्धिविशेषादेव विशेषपर्यवसानं तथैव व्यवहारात्

देव व्यवहार इति तटस्थान्नह्यायामाह, 'पदान्तरवैधर्म्यादिति तत्पदस्य अन्यादृशपदलाभावात् तत्पदाधीनव्यवहारस्थान्यपदशक्तिग्रहाधीनत्वस्यात्यन्तमसम्भावितत्वादिति भावः । उपसंहरति, 'न प्रमाणान्तरमिति प्रत्यक्षानुमान-शब्दभिन्नप्रमाणमित्यर्थः, न चैवं सिद्धासिद्धिव्याघातः, प्रत्यक्षादिष्वलव्याप्यं प्रमाणत्वमित्यत्र तात्पर्यात् । दृष्टान्तवैषम्यमुक्त्वाय दूषयति, 'तन्नेत्यादि, 'बुद्धिस्थत्वादिनेति बुद्धिविषयत्वात्प्रकोपलक्षणेन इत्यर्थः, 'साधारणेन' घटत्व-पटत्वादिसकलधर्मसाधारणेनेत्यर्थः, 'बुद्धिविशेषादेवेति तद्दर्भावच्छिन्ने इत्यादिः, 'बुद्धिविशेषादेव' बुद्धिस्थलज्ञानादेव, 'पर्यवसानं' तद्दर्भावच्छिन्ने शक्तिज्ञानं, 'तथैव' तेन रूपेणैव, 'व्यवहारात्' तत्पदाधीनव्यवहारात्, 'अन्यथा' तद्रूपेण यत्तदादिपदानां शक्त्यकल्पने, 'मानान्तरेऽपि' उपमानस्त्रीकारेऽपि, 'दोषः' अन्यधर्मिणि तदादिपदाधीनव्यवहारासम्भवरूपो दोषः, अस्त्येवेति शेषः, तथाच यत्तदादिपदानां ताद्रूप्येण शक्तिकल्पनं सर्वमत एव समानं गवयादिपदानान्तु न तथा इति दृष्टान्तवैषम्यमिति भावः । अनुगतरूपेण यस्य ज्ञानं तथैव शक्तिग्रह इति नियमात् कथमन्यत्र शक्तिग्रह इत्यत आह,

(१) अन्यत्रापि शब्दव्यवहार इति पदान्तरवैधर्म्यादस्तु मानान्तरमुपमानमिति चेन्नेति ख० ।

अन्यथा मानान्तरेऽपि दोषः । न ह्यनुगतरूपप्रतीता-
वेव तच्च शक्तिग्रहः ।

यत्तु मैत्रादिपदानां जनकस्त्रीत्वादिना शक्तिग्रहे
कथं मैत्रमात्रादिलाभः । न च समभिव्याहारविशेषा-
दिति वाच्यं । पदार्थो हि पदार्थान्तरमन्वेति, जनक-
स्त्रीत्वञ्च न तथेति^(१) कथं मैत्रादिना जनकत्वान्वय-
इति मानान्तरमिति, तन्न, जनकत्वस्य जन्यसापेक्ष-
‘न हीत्यादि । वस्तुतस्तु उपमानस्य प्रमाणत्वे तदादिपदशक्तिग्रहे
सकलशक्तिभानार्थं मानान्तरं स्वीक्रियतामित्यत आह, ‘अन्यथे-
त्यादि, ‘दोषः’ अनुगतधर्माभावे धर्मभेदेनानन्तशक्तिकल्पनरूपदोषः ।
ननु यद्भक्तौ अनुगतरूपप्रतीतिसत्त्वेव शक्तिग्रहनियमात् कथमन्यत्र
शक्तिग्रह इत्यत आह, ‘न हीति ‘अनुगतरूपप्रतीतावेवेति अनु-
गतरूपस्य प्रतीतिः यत्र इति व्युत्पत्त्या तादृशव्यक्तिलाभः, ‘शक्तिग्रह-
इति, मानाभावादिति भाव इति परमार्थः ।

मानान्तरास्वीकारे दोषमाशङ्कते ‘यत्त्विति, सिद्धान्तमाशङ्क्य
निषेधति, ‘न चेति ‘वाच्यमिति परेणान्वयः, ‘समभिव्याहारवि-
शेषात्’ मैत्रादिपदसमभिव्याहारात्, ‘पदार्थान्तरमिति सावधारणं
पदार्थान्तरमेवान्वेतीत्यर्थः, ‘न तथा’ न पदार्थः, किन्तु पदार्थता-
वच्छेदकमिति शेषः, ‘मानान्तरमिति स्वीकार्यमिति शेषः ।
व्युत्पत्तिवैचित्त्यात् सापेक्षपदार्थस्य पदार्थान्तरैकदेशे अन्वयस्वीकारः
सकलतान्त्रिकसम्मत इति समाधत्ते, ‘तच्चेति, ‘योग्यत्वादीत्यादिना

(१) जनकस्त्रीत्वञ्च तथेतीति ख० ।

त्वेन^(१) योग्यत्वादिना मैत्रेणान्वयात् । लक्षणन्तु उप-
मितिकरणत्वम् । उपमितित्वञ्च जातिः । न चासिद्धिः,
कारणविशेषे कार्यवैजात्यमावश्यकमिति^(२) कारण-
व्यङ्गत्वात्^(३) । यद्वा नियतधर्मसमानाधिकरणशब्द-

आकाङ्क्षादिपरिग्रहः, तथाच किमर्थं केवलजनकभानार्थं प्रमाणा-
न्तरस्वीकार इति भावः । एतावता जरन्नेयाधिकमतं संदूष्य स्वय-
मुपमानादिलक्षणमभिधत्ते, 'लक्षणन्विति, 'उपमितिकरणत्वमिति
उपमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकरणत्वमित्यर्थः, अतः
सादृश्यविशिष्टप्रत्यक्षस्य उपमितिकरणस्य केवलोपमितित्वावच्छिन्नं
प्रत्यहेतुत्वेऽपि न क्षतिः, अतिदेशवाक्यार्थस्यतिरूपव्यापारे अति-
व्याप्तिवारणाय कारणत्वमपहाय करणत्वनिवेशः, करणत्वन्तु स्वरूप-
सम्बन्धविशेषः तज्जनकव्यापारजनकत्वं वा । उपमितिनिरूपणस्यापि
प्रतिज्ञातत्वात् उपमानलक्षणस्य तद्वटितत्वाच्च उपमितिलक्षणमप्याह,
'उपमितित्वमिति । तज्जातेरलिङ्गत्वमाशङ्क्य निषेधति, 'न चेति,
'असिद्धिरिति तादृशजातेरित्यादिः, 'कारणविशेषे' कारणवैलक्ष्ये,
'आवश्यकमिति, न चेत् कार्य-कारणकल्पनमेव न सम्भवतीति भावः ।
'कारणव्यङ्गत्वात्' कारणविशेषप्रमाणकत्वात् । ननु का उपमिति-
रित्युपमितित्वावान्तरधर्मप्रकारकजिज्ञासायाः तेन रूपेण तदभि-

(१) जनकस्य जन्यापेक्षत्वेनेति ख० ।

(२) कार्यवैजात्यमप्रयुक्तमितीति ख० ।

(३) कारणविशेषव्यङ्गत्वादिति ख० ।

प्रवृत्तिनिमित्तज्ञानमुपमितिः^(१) प्रकारतया शब्द-
शक्तिविषयत्वं निमित्तत्वम्^(२) । अगृहीतसमयकसंज्ञया

धानेनानिवृत्तेः तदवान्तरत्वस्य तद्भेदगर्भत्वात् कथमन्यथा अनु-
मित्तलक्षणमप्यनुमितित्वमिति नोक्तं इत्यत आह, 'यदेति, 'निय-
तेति नियता ये धर्माः साधर्म्य-वैधर्म्यरूपाः तेषां प्रत्येकसमानाधि-
करणं यद्गवयत्व-करभत्वादिकं तस्मिन् किञ्चिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
त्वज्ञानमित्यर्थः, नियतत्वस्यानुगतस्याभावात् स्वनियतेति वक्तव्यं, स्वं
तादृशज्ञानविशेष्यत्वेनाभिमतं गवयत्वादि, तच्च न स्वाभाववदवृत्तित्वं
स्वाश्रयभिन्नावृत्तित्वं वा पदार्थो वस्तुशब्दवाच्य इत्युपमितौ धनौ
आद्यपदवाच्य इत्युपमितौ चाव्याप्यापत्तेः पदार्थत्वस्य केवलान्वयि-
त्वात् वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाच्च, पद-
वाच्य इत्युपमितौ गवयत्वनिष्ठविषयतायास्तथात्वात् । किन्तु स्व-
समानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति स्वसमानाधि-
करणं, उभयत्र स्वाधिकरणत्वं निमित्ततावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन,
अवच्छेदकत्वं वृत्तित्वञ्च सामानाधिकरण्यघटकसम्बन्धेन नातः
सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोषः । ननु किञ्चाम शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्व-
मित्याकाङ्क्षायामाह, 'प्रकारतयेति, अवच्छिन्नत्वं तृतीयार्थः, स च
विषयत्वान्वयी, तथाच गवयो गवयपदजन्य-गवयत्वप्रकारकशाब्द-
बोधविषयतावान् भवतु इति नित्यसङ्केतीयशाब्दप्रकारत्वावच्छिन्न-

(१) नियतधर्मसमानाधिकरणप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानमुपमिति रिति ख० ।

(२) शब्दशक्तिग्रहविषयानिमित्तत्वमिति ख० ।

वाक्यार्थसामानाधिकरथ्येन संज्ञानिमित्तप्रकारतापरिच्छेदे वा, किञ्चिद्वाक्यार्थसामानाधिकरथ्येन संज्ञा-

विषयताया गवयत्वे सत्त्वात् गवयत्वं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं एवमन्यत्रापि इति भावः । उपमित्यनन्तरोत्पन्नतदाकारकप्रत्यये शब्दे वा तदनुव्यवसाये चातिव्याप्तिरतो लक्षणान्तरमाह, 'अगृहीतेत्यादि ।

केचित्तु उक्तलक्षणस्य स्वत्वगर्भत्वेनाननुगमाल्लक्षणान्तरमाह, 'अगृहीतेति इत्याहुः । तन्नन्दं । गवयत्वे प्रवृत्तिनिमित्तत्वपरिच्छेदिका का इत्यादिजिज्ञासाया अप्यननुगमात् जातिघटनयापि अनुगतत्वसम्भवाच्च ।

'अगृहीतः' अनिश्चितः समयो यस्यास्तादृशी या संज्ञा गवयादिरूपा तस्या यो वाक्यार्थः शक्यत्वं वाक्येनार्था येन इति व्युत्पत्तेः, तत्सामानाधिकरथ्येन तद्विशेष्यतावच्छेदकत्वेन, अवच्छिन्नत्वं द्वितीयार्थः, तथाच तदवच्छिन्ना या 'संज्ञानिमित्तप्रकारता' शब्दशक्यतावच्छेदकप्रकारता, तच्छालिज्ञानमित्यर्थः, समानाधिकरणविषयतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्यौत्सर्गिकत्वाद्गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमित्या गृहीतशक्तिकगवयपदवाच्यत्वप्रकारकप्रत्यक्षादौ अतिव्याप्तिवारणायागृहीतसमयकत्वं संज्ञाविशेषणं । ननु व्यवहारादिना गवयादिपदशक्तिग्रहानन्तरमेव उपमानात् शक्तिग्रहो जायते अन्यथा कौटुम्बगवयपदवाच्य इति जिज्ञासैव नोदेति, तदुक्तमभियुक्तैः, "सङ्केतस्य ग्रहः पूर्वं वृद्धस्य व्यवहारतः । पश्चादेवोपमानाद्यैः शक्तिधीपूर्वकैरसौ" इति, तथाचोपमितिमात्रेऽसम्भवः

निमित्तप्रकारतापरिच्छेदो वा^(१) । गोविसदृशो न गवय इत्येषापि परम्परया तत्र तात्पर्यमस्येवेति सर्व्वमवदातम् ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय-गङ्गेशविरचिते तत्त्व-चिन्तामणौ उपमानाख्य-तृतीयखण्डं समाप्तम् ।

अतस्तत्परित्यज्य लक्षणान्तरमाह, 'किञ्चिदाकार्येति, अर्थस्वरूप एव । ननु जिज्ञासानन्तरं गोविसदृशो न गवय इत्यतिदेशवाक्यं प्रयुक्तं अर्थप्रत्येतुरथं न गोविसदृश इति प्रत्यक्षस्य उपमित्यकरणत्वेन तंजन्यतादृशवाक्यार्थस्यतेरप्यव्यापारत्वेन तदनन्तरजाततादृशज्ञाने-
ऽतिव्याप्तिः सादृश्यप्रकारकज्ञानस्यैव उपमितिकरणत्वेन लक्ष्यत्वस्वी-
कारासम्भवादित्यत आह, 'गोविसदृश इति, 'परम्परया' गो-
सादृश्यभावाभावलरूपवत्तया, 'तत्र' सादृश्ये, 'तात्पर्यमिति अति-
देशुरित्यादिः, तथाचातिदेशे पिण्डप्रत्यये च सादृश्यविषयतायाः
सादृश्यत्व-तदभावाभावत्वान्यतररूपावच्छिन्नत्वेन निवेशात्तस्य लक्ष्य-
त्वमिष्टमेवेति भावः । 'अवदातं' निर्मलौभूतम् ।

इति श्रीकृष्णकान्तविद्यावागौशभट्टाचार्यविरचिता उपमानाख्य-
तृतीयचिन्तामणिदीपनी समाप्ता ॥

(१) संज्ञानिमित्तपरिच्छेदो वेति ख० ।

Prithirāj Rāsau, (Text) Part I, Fasc. 1, Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	Rs. 2	4
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	0	12
Prākṛita Lakṣhanam, (Text) Fasc. 1	1	8
Parāsāra Smṛiti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	6	12
Parāsāra, Institutes of (English)	0	12
S'rāuta Sūtra of Apastamba, (Text) Fasc. 1-12 @ /6/ each	4	8
* Ditto Lātyāyana, (Text) Fasc. 2-9 @ /6/ each	3	0
Ditto S'ānkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4 Vol. III, Fasc. 1 & 2 @ /6/ each	4	14
*Sāma Veda Saṃhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each	12	6
Saṅkhyā Sūtra Vṛitti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3	2	4
*Sankara Vijaya, (Text) Fasc. 2 and 3 @ /6/ each	0	12
*Sānkhya Pravachana Bhāshya, Fasc. 3 (English preface only)	0	6
S'ri Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. 1 & 2 @ /12/ each	1	8
*Taittirīya Aranya, (Text) Fasc. 2-11 @ /6/ each	3	12
* Ditto Saṃhita, (Text) Fasc. 9-36 @ /6/ each	10	8
Tāndya Brahmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	7	2
Tattva Chintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, @ /6/ each	7	14
Tul'si Saṭ'sai, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Uvāsagadaśāo, (Sanskrit and English) Fasc. 1-6 @ /12/	4	8
Varāha Purāna, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	5	4
*Vāyu Purāna, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each Fasc.	4	8
Vishṇu Smṛiti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	2	10
Vṛihannāradiya Purāna, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	2	4
Vṛihat Soayambhu Puran, Fasc. 1-II	0	12

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi S'iñ, Fasc. 1-3 @ 1/ each	3	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3 @ 1/ each	8	0
Rtogs brjod dpag hkhri S'iñ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-4; Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/ each	6	0

Arabic and Persian Series.

'Alamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	4	14
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	29	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	37	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	0	6
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	7	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1 & 2 @ 1/ each	2	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashīdī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	14	0
Fihrih-i-Ṭūsi, or, Ṭūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	3	0
Futūh-ul-Shām Waqidī, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3	6
Ditto Azādī, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. I	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngirī, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
Iṣābāh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	38	4
Maāsir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol III, 1-10 @ /6/ each	10	8
Maghāzi of Wāqidī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-15 @ /6/ each	5	10

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Muntakhab-ul-Tawárikh, (English) Vol. II, Fasc. 1-5 @ /12/ each	Rs. 3	12
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	7 2
Mu'áshir-i-'Alamgíri, (Text), Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2 4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. 1	...	0 6
Nizámi's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1 and 2 @ /12/ each	...	1 8
Éiyázu-s-Salatin, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1 8
*Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. 7-10 @ 1/ each	...	4 0
Ṭabaqát-i-Náshiri, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1 14
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10 8
Tárikh-i-Firúz Sháhi of Zia-al-din Barni (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	2 10
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3 6
Tárikh-i-Firozsháhi, of Shams-i-Siráj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2 4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1 & 2 @ 1/8/ each	...	3 0
Wis o Rámín, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1 14
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	6 6
Tuzuk-i-Jahángiri, (Eng.) Fasc. 1	...	0 12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vol. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each	Rs. 50	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII	...	5 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.	...	...
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1862 (5), 1864 (5), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882, (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.	...	...
<i>N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883... General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863—64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ... Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ... Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ... Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ...	3	0
5. Anis-ul-Musharráhin	...	4 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata	...	3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal	...	3 8
8. Iştiláhát-uş-Şúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	...	1 0
9. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each	...	32 0
10. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	...	2 0
11. Khizánat-ul-'ilm	...	4 0
12. Mahábharata, Vols. III and IV, @ 20/ each	...	40 0
13. Modern Vernacular Literature of Hindustani by G. A. Grierson. (Extra No., J. A. S. B., 1888)	...	4 0
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	...	18 0
15. Sharaya-ool-Islám	...	4 0
16. Tibetan Dictionary by Csoma de Kőrös	...	10 0
17. Ditto Grammar	...	8 0
18. Vuttodaya, edited by Lt. "Col. G. E. Fryer	...	2 0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-25 @ 1/ each	...	25 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra	...	5 0
<i>N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.</i>		

32101 074446657

Princeton University Library

32101 074446657

Princeton University Library

32101 074446657

